

Een beeld van het Midden-Nederlandse rivierengebied in de vroege middeleeuwen.

Henne van Heeren

heerenh@xs4all.nl

18-7-2323

DOI: 10.5281/zenodo.8158698

Samenvatting

Bij het bestuderen van het in 1303 verleende Zuidhollands recht vielen mij drie termen op: *wapendrencken*, *huysstotinge* en *leeds lanc ende naghels diep*. Het recht is van nature conservatief; gebruiken en terminologie kunnen een lang leven leiden. En zo ook deze termen. Het zoeken naar de betekenis en de herkomst ervan voerde mij naar de vroeg middeleeuwse geschiedenis van Nederland. Het begrip *leeds lanc ende naghels diep*, het bepalen van de ernst van een steekwond, verraadt de herkomst van de bewoners van het Midden-Nederlandse rivieren gebied: het gebied tussen Halle en Maagdenburg. Dit was het gebied van de Warnen, een stam waarvan in een vroeg middeleeuwse bron vermeld wordt dat ze bij de monding van de Rijn terecht zijn gekomen. Een overtreding uit het oude Friese recht: *wapendrencken*, het moedwillig iemand in het water stoten, slaan of werpen, komt heel vaak voor in het plaatselijk recht noordwest van een lijn die van het noorden van Vlaanderen naar Overijssel loopt. In een deel van dit gebied was er ook sprake van de *asega*, een functionaris eveneens bekend uit het Friese recht. Of beide te danken zijn aan alléén Friese invloed, is niet zeker. We vinden namelijk bij de mondingen van de grote rivieren al vroeg de naam *muiden* gebruikt worden. Dit is geen Fries woord, maar wordt wel gevonden rond de monding van de Elbe waar in de vroege middeleeuwen Saksen gevestigd waren. Van hen is bekend dat ze net als de Friezen zeevaarders waren, in hun wetten het *wapendrencken* strafbaar stelden en ook de *asega* kenden. Tenslotte het begrip *huysstotinge*. Een specifieke variant van huisvredebreuk waar een Frankisch rechtsartikel herkenbaar is, het strafbaar stellen van het gewapender wijs iemands huis aan vallen.

Het hier volgend artikel behandelt eerst de Germaanse volksrechten, waar deze begrippen mee in verband staan en daarna deze drie rechtstermen afzonderlijk om vervolgens een overzicht te geven van wat inmiddels bekend is over het Midden-Nederlandse rivierengebied in de vroege middeleeuwen en hoe deze rechtsartikelen hierin zouden kunnen passen.

1 Inleiding

In 1303 kreeg Zuidholland zijn eigen recht van de graaf van Holland. Dat klinkt alsof dit recht van boven opgelegd was. Niets is minder waar, het verleende recht was een samenraapsel van wat in deze streek van oudsher plaatselijk gebruikelijk was, het gewoonterecht, waarbij gepoogd is om het in lijn te brengen met het meer feodaal ingerichte Hollandse rechtssysteem. Het is sterk afwijkend van wat er toen in de rest van Holland gebruikelijk was, zo is er geen sprake van schout en schepenen maar van een *richter en volghers*. De basis van het Zuidhollands recht is het burenrrecht; de rechtelijke procedures vertonen een grote overeenkomst met die van het kerkelijke seendrecht zoals ze in Friesland werden toegepast en ook met bijvoorbeeld de rechtspraak in het Gelders rivierengebied. De oorkonde met het Zuidhollands recht is heel beknopt omdat er vaak verwezen wordt naar het gewoonterecht zonder daar verder op in te gaan. De zinsnede *...als te hare comen es ...*, dat wil zeggen: zoals gebruikelijk, komt dan ook in veel artikelen voor. Gelukkig heeft de ervaren 17^{de}-eeuwse Dordtse rechtsgeleerde Jacob van der Eyck het document aangevuld en toegelicht.¹ Het Zuidhollands recht had een geheel eigen karakter met een paar Oud-Germaanse karakteristieken. Het feit dat deze elementen zo lang bewaard zijn gebleven illustreert het conservatisme van het recht. Het Zuidhollands recht is in de landstaal opgeschreven, waardoor een aantal heel oude termen zijn vastgelegd. Met name vallen drie termen / vergrijpen op:

- *Leeds lanc en naghels diep*: de vaststelling van de ernst van een (steek)wond om de hoogte van de genoegdoening te bepalen.
- *Wapendrencken*: het moedwillig iemand in het water stoten, slaan of werpen.
- *Huysstotinge*: het aanvallen/bestormen van een al dan niet versterkt huis.

Het voorkomen van deze termen is onafhankelijk van de grenzen van de middeleeuwse landen, Holland, Zeeland, Utrecht, Brabant en Gelre; ze zijn zelfs buiten de Nederlandse grenzen gevonden. Een aanwijzing dat ze geïntroduceerd zijn vóór deze landen gevormd werden in een tijd met andere bestuurlijke structuren. Er lijkt daarmee een verband te zijn met de vroege middeleeuwen. Om deze reden zijn deze rechtsregels vergeleken met de omstreeks het jaar 800 vastgelegde Oud-Germaanse volksrechten die golden in het gebied dat nu Nederland is en ook met middeleeuwse rechtsregels in onze

¹ Jacob van Eyck, Corte beschrijvinghe, mitsgaders hantvesten, privilegien, costumen ende ordonnantien vanden lande van Zuyt-Hollandt, 1628, p. 110-121

buurlanden. Tenslotte is het voorkomen van deze termen uitgezet op een kaart van Nederland van omstreeks 800² en gezien in het licht van wat inmiddels vanuit de archeologie en de schaarse bronnen bekend is geworden over de vroeg middeleeuwse maatschappij in het Midden-Nederlandse riviereengebied.

2 Oud-Germaanse volksrechten die mogelijk deels in Nederland hebben gegolden.

Omstreeks het jaar 800 werden op bevel van de Karolingische machthebbers een aantal rechtsgebruiken opgeschreven. Bij de optekening van deze wetten werd gebruik gemaakt van experts uit de volken zelf; het was dus een bottom-up benadering, zij het met een forse inbreng van uit de machthebbende partij, de Frankische / Karolingische koningen. Een aantal van deze wetten hebben in of nabij Nederland gegolden: de *Lex Salica*, de *Lex Ribuarica*, de *Lex Frisionum*, de *Lex Saxonum*, de *Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum* en de *Ewa ad Amorem*. Deze wetten golden niet voor een bepaalde streek, maar voor een bepaalde bevolkingsgroep. Ergo, dit waren de wetten van de Salliërs, de Franken, de Friezen, de Saksen, de Angelen en de Warnen/Herulen/Thüringers. Niet waar je woonde bepaalde onder welk recht je viel, maar bij welke bevolkingsgroep je hoorde. Alleen de *Ewa ad Amorem* wijkt af; deze wordt gezien als een aanvulling op een al bestaand recht, het Frankische.³ De *Ewa ad Amorem* gold voor iedereen in het riviereengebied, onder welk recht ze ook vielen, waarbij volgens Niermeyer⁴ het riviereengebied uit de Betuwe, het Land van Maas en Waal en Teisterbant bestond. Wat betreft de Franken had volgens Russchen⁵ *Lex Rubira* slechts een geringe verbreiding en was de *Lex Salica* voornamelijk de wet der Franken.

In een later geschreven voorwoord voor de *Pactus Legis Salicae*, de wet van de Salliërs, staat dat de Franken en hun edelen overeenkwamen om het uit de hand lopen van conflicten te voorkomen door het vastleggen van rechtsregels.⁶ De toen opgeschreven wetteksten regelen dan ook veel vaker de genoegdoening voor de slachtoffers van een misdrijf dan de bestraffing van het misdrijf. Het belangrijkste doel was immers het verzoenen van de partijen. Deze karakteristieke benadering vinden we in heel Nederland terug in het middeleeuwse strafrecht: niet straffen, maar streven naar verzoening. Enige tijd na het optekenen van deze wetten kwam aan de Karolingische macht een einde en ontwikkelde het plaatselijke recht zich onafhankelijk verder tot lokaal geldende rechtsregels die van generatie tot generatie werden doorgegeven: het gewoonterecht, ook wel *costumen* genoemd. Doordat de rechters weleens nieuwe gevallen te berechten hadden, werden steeds weer nieuwe rechtsregels in het recht opgenomen of oude regels opnieuw geïnterpreteerd en aangevuld.

Het was wel zo dat men aan rechtsregels die door de keizer waren opgelegd niet te veel kon tornen, het zijn dan ook deze regels die we vrijwel gelijklopend over een groter gebied tegen komen. Andere rechtsartikelen vertonen grotere variatie, al is in de loop der eeuwen gepoogd het recht uniformer te maken. Of dit gewoonterecht nu mondeling of schriftelijk doorgegeven werd is niet meer uit te maken, maar feit is dat bij het verlenen van stads- en landsrechten in de 13^{de} eeuw en later rekening gehouden werd met de plaatselijke rechtsgebruiken en regels. De kracht van het recht en de acceptatie door de bevolking berust namelijk op het vanouds in gebruik zijn er van. Specifieke termen gebruikt in wetteksten kunnen daarom heel wel lang bewaard zijn gebleven, langer dan gewone woorden in het dagelijks taalgebruik. Dit gold speciaal voor gebieden die lang in de periferie van de opkomende middeleeuwse landsheren zijn gebleven. Met het ontstaan van de grote landsheerlijke gebieden, na 1100, en het uitbreiden ervan, werd het recht geleidelijk meer eenvormig, al bleven oude elementen plaatselijk vaak lang bewaard; pas in de Franse tijd verdwenen veel van de Oud-Germaanse elementen.

3 Leeds lanc ende naghels diep

3.1 Keurwonden

In het oud-Germaanse recht werd onderscheid gemaakt tussen de verschillende soorten wonden en de ernst ervan; dat bepaalde het te betalen weergeld, de schadeloosstelling die door een dader of zijn familie aan het slachtoffer of zijn familie moest worden betaald.⁷ De hoogte was afhankelijk van de maatschappelijke stand van het slachtoffer en van de ernst van de wond. In de *Lex Frisionum* bijvoorbeeld worden meer dan 80 verschillende soorten gruwelijke verwondingen onderscheiden; het lijkt eerder een beschrijving van de werklust van een militair hospitaal dan een wettekst. Men bepaalde de ernst van steekwonden door de wond op te meten en gebruikte daar in eerste instantie een voor de hand liggend instrument voor: de vinger. Zo spreekt het West-Friese recht over *lidts diept te meten van den voorsten lidt des vingers tot an den nagel*.⁸ Vaak werden dergelijke steekwonden keurwonden genoemd, dat wil zeggen steek- of snijwonden die op zijn ernst beoordeeld werden door bevoegde personen. Een tekst uit de keuren van Cuyk belooft weinig goeds over de methode:

² Vos, P., M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans 2018: Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam (Prometheus).

³ Fruin, R., Opmerkingen over de ewa, quae se ad Amorem habet, in: VMOVR. deel VII, 1924, p. 571-595

⁴ Niermeyer, J.F., 'Het Midden-Nederlands riviereengebied in de Frankische tijd op grond van de Ewa quae se ad Amorem habet', in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 66e jaargang, 1953, p. 145-169

⁵ Russchen, A., Sub lege Francorum, in: It Baeken, jrg XXVI, deel 3, 1964, p. 251-257

⁶ Wood, I., The Merovingian Kingdoms, 1994, p. 109

⁷ Bergh, L. Ph. C. van den, Verhandeling over de oude wijze van strafvordering in Gelderland, Holland en Zeeland, voornamelijk in de XIIIde en XIVde eeuw, 1842, p. 78-79

⁸ 1-7 Poles Westfriesche stadrechten, in: Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^{ste} reeks, no 7, deel 2, 1885, p. 410

...die diepte, des salmen nemen dat schoonste lith in die hant aen den vingher...⁹ In veel gevallen had het stadsbestuur daar echter een speciaal maatstokje voor, zo schrijft het stadsrecht van 's Gravenzande voor: ... waer dat hij een ijkte wonde stack , die schepenen kende dat sij soo diep of soo groot gesteken of geslagen waer of dieper of grooter dan der stede ijk , die aen die stede huys hanget,...¹⁰ En in Amersfoort: Ende die kuerwont sal alsoe dijp wesen , als die yseren mathe lang is , die opt raithuys hanget , ende sal, die rait besyen.¹¹ In grotere rechtsgebieden waren zelfs meerdere ijkstokjes in omloop; bijvoorbeeld in Rijnland: Item, dat soo wie gewond word, uyt den Ambagte daar by gewond is niet en sal mogen gaan , sonder eerst ende alvoren sijn wonde ofte wonden te doen yken, in presentie vande Schout ofte sijn Bode , of twee Welgeboren Mannen, ofte Buyren, ende daar van maken, ofte doen maken drie yken, om de eene te laten onder de Welgeboren Mannen oft Buyren, de tweede selver te behouden, ende de derde geleverd te worden onder den Schout van den Dorpe daar de wonde gevallen is omme voorts geleverd te werden de Baljuws-Bode;...¹²

Om zeker te zijn dat elke serieuze wond gemeld werd kregen de heelmeesters precieze instructies. Bijvoorbeeld in Heeze: *Geene chirurgicus sullen meugen in deze heerlyckheid eenige quetsure verbinden , sonder alvorens afgevraeght te hebben, wie is ofte wie syn diegeene die hem gequetst hebben , ende sullen gehouden syn , binnen 24 uren van het eerste verband ofte eerder, daer af haere schriftelyke verclaeringhe mit deliniatie ende expressie der breedte, langte en diepte der wonde, aen den Heer Ryproost en schout ter hand stellen , op poene van niet meer in deese jurisdictie de chirursie to exerceeren.*¹³

Begrijpelijk genoeg waren de slachtoffers niet enthousiast over het prikken met vingers of ijkstokjes in hun wond, maar ze moesten wel, op straffe van een boete. Bijvoorbeeld in Overijssel: *Ende die gewont is, en sall gene voirweygeringe doen die wonde te laten punten ende besien van den richter, bij ene pene van twintich olde schilde tot onser behoef.*¹⁴ Of in Rijnland: *Ende soo wie gewond werd ende sulx niet en doet, sal verbeuren tien pond.*

3.2 leeds lanc ende naghels diep

Het bepalen van de ernst van een steekwond door het opmeten van de grootte er van, een keurwond, is, zoals we hierboven gezien hebben, niet uniek. Ook het gebruik van een vinger als meetinstrument is niet bijzonder. Wat wel bijzonder is, is de specifieke term *leeds lanc ende naghels diep* (of spellingsvarianten ervan). Deze uitdrukking is typisch voor het rivieren gebied (zie afbeelding 1). Bijvoorbeeld anno 1327 werd in de Tieler- en Bommelerwaard bepaald: *Voirt soe willen wy, wie eenen minsche wont daer die wonde koerber af is, alsoe leets lanck ende nagels diep, daer aff sullen wy hebben vyff pont ende niet mee.*¹⁵ Opvallend is dat de verspreiding van de term zich niets aantrekt van de middeleeuwse landsrechten; we vinden de term in Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel.

Buiten Nederland vinden we een vrijwel gelijke term slechts op een paar plaatsen in Duitsland:

- Pössneck (1474): *...eyn maeß genommen habin nayls tiff unde geledeß lang...*¹⁶
- Salzschlirf (1512): *...wunden nagelstieff und gliedslang...*¹⁷
- Breslau (1261): *... of die wunde ist nagels tief vnde liedes lanc...*¹⁸
- Schwerin : *ward einer gewundet so deep als een nagel am finger deep und so lang als ein lidt, scal de schuldige verdammet werden.*

Deze plaatsen liggen allemaal in het oostelijk deel van het oude stamhertogdom Saksen. Niet verwonderlijk is dan ook dat in de tussen 1215 en 1235 in dit gebied opgetekende *Sachsenspiegel* de term ook voorkomt:

*... obirzeuget er en, und dis ist umme eyne wunde nagils tieff und gledis lang disser nagil ist zu des mittilsten vingers nagil mit sinem glide, unde des selbien mittilsten vingers lengiste glid , dises ist eyne kamphbare wunde.*¹⁹

Vanuit de *Sachsenspiegel* zijn al vroeg wetsartikelen overgenomen en in allerlei Duitse stadsrechten terecht gekomen. De vraag is nu of de term mogelijk vanuit de *Sachsenspiegel* ook in Midden-Nederland terecht is gekomen. Dat lijkt mij minder waarschijnlijk, want in dat geval zouden de twee delen van de term niet omgedraaid zijn, maar letterlijk overgenomen. In de Nederlandstalige *Sachsenspiegel* komt de term niet voor en dat pleit er ook tegen. Ook is de invloed van de *Sachsenspiegel*

⁹ Brabantts recht dat is generale costumen vanden lande ende hertoghdomme van Brabant midtsgaders van het hertoghdom van Limborgh met stede ende lande van Mechelen, deel II, p. 983

¹⁰ Telting, A., Oude rechten van 's Gravenzande, in: Verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgave van het Oude Vaderlandsche recht, deel IV, 1903, p. 354-430

¹¹ Fruin, R., De middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht, Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1ste reeks , no 13, deel 1, 1892, p. 105-106

¹² Leeuwen, S. van, Costumen, keuren, ende ordonnantien van het baljuschap ende Lande van Rijnland, 1667, p. 511

¹³ Habets, J., Ordonnantie der hoofdbank Vleytingen, in: Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg, tome XXVII, nouvelle serie, Tome VII, 1890 p. 369-404

¹⁴ Kuile, G.J. ter, Landbrieven van Overijssel, in: Verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgave van het Oude Vaderlandsche recht, deel 10, 1952, p. 443-569

¹⁵ Loon, W. van, Groot Gelders placatboek, 1703, appendix, p. 27

¹⁶ Grosch, R., Die Schöffenspruchsammlung der Stadt Pössneck, in: Thüringische Archivstudien, 1957, XIX, p. 1

¹⁷ Schwank, J., Weisthum von Salzschlirf, in: Mitteilungen an die Mitglieder des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde, 1893, p. 59-69

¹⁸ Korn, G., Breslauer Urkundenbuch, teil I, 1870, p. 19

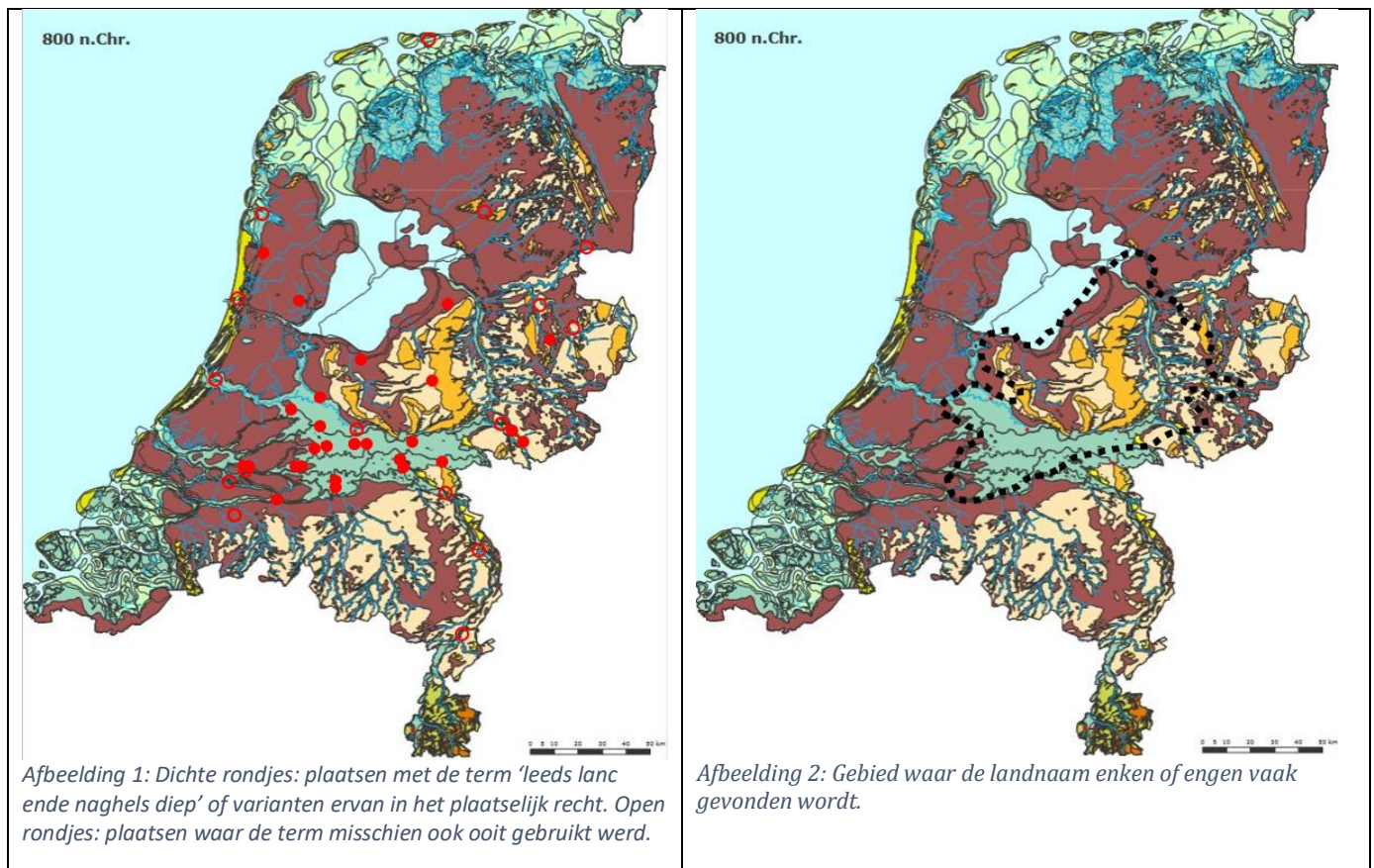
¹⁹ Rechtsdenkmäler des deutschen Mittelalters Das sächsische weichbildrecht, p.359 en p. 139

slechts in twee, vrij laat neergeschreven, Noord-Nederlandse costumen aangetoond: het Groningse Wedde en Westerwolde (1470) en Selwert (1529)²⁰, en daar vinden we de term *leeds lanc ende naghels diep* juist niet.

Op veel plaatsen in Duitsland werd de term *kamphbare wunde* of *kampfwunde* gebruikt waarmee *lemenisse und vleiswunden* aangeduid werden, dat wil zeggen verminkingen en vleeswonden.²¹ In Nederland werd deze term niet gebruikt. Vooral in Holland en Zeeland, maar ook in andere plaatsen werd in plaats daarvan de term *keurwond* gebruikt. In Brabant en Vlaanderen lijkt de term *keurwond* te ontbreken, maar het principe van het beoordelen van de ernst van een wond komt daar ook algemeen voor. Bijvoorbeeld in Antwerpen: *Oec so es gheordineert: soe wanneer yement ghequetst oft ghewondt wordt, dat dan de scouthete oft d' amman, sijn si in de stat, binnen derden daghe daer na, met II scepenen, oft met meer, gaen sullen toten ghequetsten ende besien de wonden, ende na sine quetsure sal men den meester sinen loen sceyden.*²²

Opvallend is dat de term *keurwond* ook voor lijkt te komen in oude Engelse wetteksten. In de eind 7^{de}-eeuwse Æthelbert's Law wordt de term *cearwund* gebruikt.²³ Dit in het Oud-Engels zeer zeldzame woord wordt aarzelend vertaald als een ernstige wond. Mij lijkt de overeenkomst met de term *keurwond* veelzeggend.

Het gebied waar *leeds lanc ende naghels diep* voorkomt overlapt grotendeels met het gebied waar een ander vroeg middeleeuws begrip voorkomt, de *engen* of *enken* (zie hieronder).



3.3 Enken in het rivierengebied

De vraag is nu wat we weten over de vroege bewoning van het rivierengebied. In het oostelijk deel van het rivierengebied lijkt deels continuïteit te zijn geweest van bewoning sinds de Romeinse tijd en daarmee gepaard gaand een vroege toename hier van de bevolking. Volgens Henderikx²⁴ breidde vanaf de 5^{de}/6^{de} eeuw het aantal nederzettingen zich snel uit op de oeverwallen en stroomruggen in het oostelijk rivierkleigebied en op de geestgronden en estuarium ruggen in het westen. De heringebruikname van het rivierkleigebied vond voornamelijk plaats in westelijke richting. Aangezien het aantal bewoners in het begin van deze tijd nog steeds gering was in vergelijking met de Romeinse tijd, hadden de bestaande bewoners en de nieuwkomers volgens Henderikx²⁵ voldoende keus uit voor landbouw geschikt hoog liggend land. In dat verband zijn de zogenaamde *enken*, een naam die mogelijk hoger gelegen land aanduidde, interessant. *Enken* zouden volgens hem kenmerkend zijn voor de invloed uit het oosten van het rivierengebied. Blok²⁶ heeft eind jaren 50 een kaart

²⁰ Geer van Jutphaas, B.J.L. de (ed.), *De Saksenspiegel in Nederland*, 1888, p. XIX

²¹ Deutsches Rechtswörterbuch, <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de>

²² Longé, G. de, *Coutumes d'Anvers*, I, p. 60

²³ Oliver, L. *The beginnings of English Law*, 2012, p. 7

²⁴ Henderikx, P.A., *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, 1987, p. 64

²⁵ Henderikx, P.A., *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, 1987, p. 51

²⁶ Blok, D.P., 1958, *De enken*, in: *Drie maandelijks Bladen, Nieuwe Serie*, deel 10, p. 1-16

gemaakt van het voorkomen van de enken. Deze term werd volgens hem gebruikt voor bouwland dat bij de her bewoning in 4^{de} eeuw en daarna als eerste in gebruik werd genomen. In de Betuwe, het land van Maas en Waal en aan de Maaskant is er een verband tussen de enken en de woonplaatsen uit de Merovingische tijd. Verder noordelijk ontbreken deze vroege vestigingen, maar dateren de enken tot zeker uit de Karolingische tijd. Ook in Utrecht worden de enken vooral gevonden op hogere en al vroeg bewoonde plekken. (zie afbeelding 2) Blok constateerde dat op de rivierklei van de Vecht, de Oude Rijn en de Utrechtse IJssel geen enken gevonden worden, terwijl daar volgens hem zeker vroege bewoning moet zijn geweest. In het oosten grenst het enken gebied aan het essen gebied. In het zuidwesten loopt het enkengebied door tot in het land van Heusden en Altena; mogelijk nog wat verder gezien het voorkomen van de naam Engeland in de Biesbosch, in de Zwijndrechtse Waard en op IJsselmonde.

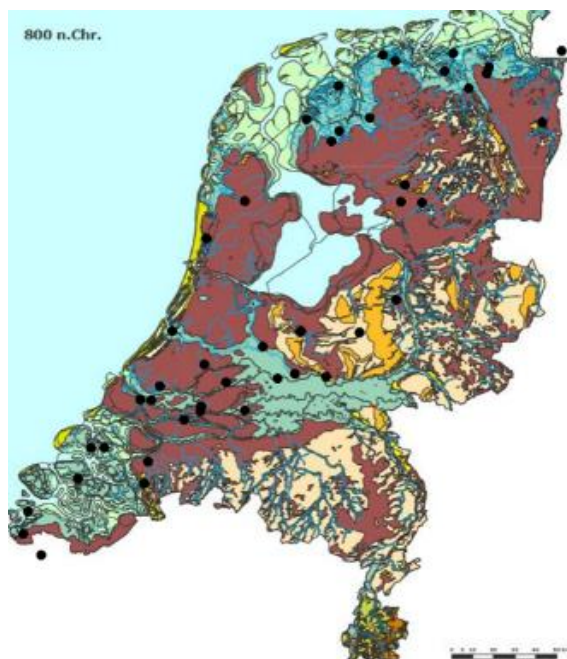
3.4 Discussie en conclusie over *leeds lanc ende naghels diep*

Het gebied in Nederland waar de term *leeds lanc ende naghels diep* gebruikt werd, valt vrijwel samen met het gebied van de enken; een gebied waar kennelijk in de 4^{de} eeuw en erna een nieuwe bevolkingsgroep arriveerde. Deze bevolkingsgroep nam de relatief nieuwe eenvoudig in gebruik te nemen hoger gelegen stroomruggen in het Rijn/Waal stroomgebied in gebruik, maar werd in zijn verdere voortgang gestuit door de Franken in het zuiden, een oudere bevolking op de oudere oever wallen van de Vecht, de Oude Rijn en de Utrechtse IJssel en de onbegaanbare veen gronden in het westen.

4 Wapendrencken

4.1 Het strafbaar stellen van *wapendrencken*

We vinden de term *wapendrencken* (of *wapeldrencken*, *wapeldrinckene*, *wapendrancte*, *wapeldryngt* etc.) dan wel het ermee aangeduide vergrijp in veel plaatselijke rechten. Uitgezet op een kaart van Nederland toont aan dat de term en het vergrijp alléén te vinden zijn ten noordwesten van een lijn die loopt van Zeeuws-Vlaanderen naar Overijssel. Waarschijnlijk hoorde Drenthe er ook bij het *wapendrencken gebied*. In zuidoostelijk Nederland werd noch de term gebruikt noch de overtreding in de keuren of costumen genoemd. (zie volgende afbeelding)



Afbeelding 3: Plaatsen waar de overtreding 'wapendrencken' strafbaar gesteld werd, weergegeven op de kaart van Nederland van omstreeks 800.

Het vergrijp werd gezien als een zware overtreding; in veel gevallen stond er de maximale boete op: vaak 10 pond, mits het gerecht bevoegd was tot het bestraffen van dergelijke vergrijpen, anders werd de dader berecht door de landsheer of zijn vervanger en kon hij zelfs *lyff en goed* verliezen. In een paar plaatsen was ook het werpen van bier, wijn of vuil water in iemands gezicht strafbaar gesteld. Dat is echter een heel ander soort vergrijp, waarop een veel lagere boete stond. Zo werd in Rhenen onderscheid gemaakt tussen:

- *Item: wye den anderen wapen drencte ende onder druckte sonder te drencken / sal verbeuren thien Carolus guldens.*
- *Wie den anderen begiet met Wijn / Bier , Water of andere onreynchteyt in quaden moede die zal verbeuren twee Carolus guldens.*²⁷

²⁷ Ordonnantie der stadt Rhenen, 1680, p. 53

Opvallend is dat het begrip *wapendrencken* in de vroege middeleeuwen in het al relatief druk bevolkte Midden-Nederlandse rivierklei gebied niet gebruikt werd, met als uitzondering Culemborg. Het vergrijp was niet specifiek Nederlands, het werd ook gevonden in het recht van Oost-Friesland, Rustingen, Lingen (Duitsland), Brugge en Eeklo (Vlaanderen). Buiten dit aaneengesloten gebied ontbreekt het begrip *wapendrencken*. Een interessante uitzondering hierop is de streek rond Diksmuide / Veurne. Niet toevallig liggen de vroeg middeleeuwse voorlopers van Diksmuide en Veurne in het mondingsgebied van de IJzer. Dit roept associaties op met de mondingen van de Gelderse IJssel, de Utrechtse Vecht en de Oude Rijn, die alle in het *wapendrencken* gebied liggen en waar we volgens Gysseling en Blok²⁸ namen vinden die duiden op de bevolkingsgroep die, nadat de Romeinen verdwenen waren, in het kustgebied opdook.

Het *wapendrencken* gebied grenst aan het Gelders rivierkleigebied, waar veel vondsten uit de tijd der Merovingers zijn aangetroffen en waar, naar men aanneemt, de vroeg middeleeuwse “gouwen” Hameland, Teisterbant en Betua hebben gelegen.

Op zich lijkt hiermee de zaak duidelijk, het begrip *wapendrencken* komen we tegen in een aaneengesloten gebied waarvan we mogen aannemen dat de Friezen er een belangrijke stempel op hebben gedrukt. Taalkundigen^{29 30} hebben echter een spaak in het wiel gestoken. Vast staat dat in Noord-Holland benoorden het IJ men ooit Fries heeft gesproken, maar voor het gebied ten zuiden ervan en rond het IJsselmeer is dat zeer twijfelachtig. Opvallend is ook dat het naamsdeel *muiden* veel voorkomt in het zuidelijk deel van het hier gedefinieerde *wapendrencken* gebied, maar nauwelijks noord van het IJ, en ook niet in Friesland en in het gebied tussen de Lauwers en de Weser. *Muiden*-namen zijn wel weer aangetroffen in het Noord-Duits Saksisch gebied nabij de monding van de Elbe.³¹ In de 16^{de}-eeuwse Divisiekronek wordt melding gemaakt van een bevolkingsgroep verjaagd uit het eiland Albion en Noord-Duitsland die bij de Maasmonding terecht kwam. Deze invallers sloten veel huwelijken met *die wilde Neder-Sassen oft Vriesen*. Zij bewoonden de Zuid-Hollandse eilanden, dat wil zeggen het latere Zuid-Holland. Op de Neder-Sassen komen we nog terug.

4.2 Herkomst van het *wapendrencken*

Al in het rond 800 opgeschreven *Lex Frisionum* komt het begrip *wapendrencken* voor. Het vergrijp komt ook in veel latere Friese rechtsboeken voor. Het begrip komt niet voor in de Frankische *Lex Salica*, daar vinden we het in het water werpen alleen in verband met het verbergen van een lijk.³² Het komt ook niet voor in de twee andere opgetekende volksrechten uit die tijd die ook in verband gebracht worden met Nederland: de *Ewa ad Amorem* en de *Lex Angliorum et Werinorum*. Het begrip komt echter wel voor in de *Lex Saxonum*. Het zou dus kunnen zijn dat (een deel) van de *wapendrencken* rechtsregels in Nederland een Saksische oorsprong hebben. Echter, oost van de Gelderse IJssel, in een gebied waarvan verondersteld wordt dat het onder sterk Saksische invloed stond, kwam de overtreding niet voor. We moeten ons echter wel realiseren dat de Saksen over een groot gebied verspreid waren, en er verschillen kunnen zijn geweest tussen op de Noordzee gerichte Saksen in Noord-Duitsland en hun zuidelijker stamgenoten.

We mogen daarom alleen stellen dat het gebruik van de term *wapendrencken* duidt op een Noordzee-Germaans element, Fries of Saksisch. Het is niet onmogelijk dat we in de in afbeelding 3 getoonde grens de begrenzing zien van de migratie van de Noordzee-Germanen (Friezen en Saksen) of althans van hun invloed.

4.3 Het Noordzee-Germaanse element in Nederland

De hierboven gevonden begrenzing is tamelijk duidelijk, maar klopt het met waarnemingen van anderen? Blok³³ stelde dat er een sterke Friese invloed was langs de kust tot het Maasmondgebied en verder zuidelijk alleen politieke invloed. Later preciseerde hij dat en stelde dat de intensieve verfrizing langs de kust niet verder dan de zuidelijke grens van Rijnland gereikt heeft.³⁴ Ook stelde hij dat in de Vechtstreek het Friese recht alléén bij de monding van de Vecht gold.³⁵ Screvichave³⁶ zag Friese invloeden in Harderwijk en Elburg. Russchen³⁷ concludeerde dat de Veluwe tot de inlijving onder Pepijn II of Karl Martell een proto-Frankisch overblijfselgebied was, gespaard tijdens de concentrische Friese en Saksische opmars in de zevende eeuw. Verder valt op dat in het op de rand van het *wapendrencken* gebied gelegen Geertruidenberg een Fries element zichtbaar is, in het uit 1213 daterende stadsrecht staat namelijk dat de Geertruidenbergers die op een krijgstoet van de graaf van Holland mee gaan, alléén mee hoeven voor de duur van éénmaal het opkomen van vloed en eb.³⁸ Waar je bij *wapendrencken* nog kan denken aan een van boven opgelegde maatregel, moet dit een regel zijn die te danken moet zijn aan een gevoel dat men Fries is en onder het Friese recht valt.

²⁸ Gysseling, M. en Blok, D.P., ‘Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht’, in: Bijdragen en mededelingen der Nederlandsche naamkunde-commissie van de koninklijke Nederlandsche akademie van wetenschappen te Amsterdam, deel XVII, 1959, p. 1-38

²⁹ Miedema, H.T.J., Vroegoudfriese relictten met a voor oergerm. ai in Holland en Zeeland, in: Naamkunde, jrg 2, 1970, p. 1-12

³⁰ Haeringen, C. B., Friese elementen in het Hollands, in: De Nieuwe Taalgids, jrg 17, 1923, p. 1-16

³¹ Schönfeld, M., De studie van eigennamen, in: De Nieuwe Taalgids, jrg 17, 1923, p. 196-204

³² https://la.wikisource.org/wiki/Lex_Salica

³³ Blok, D. P., Plaatsnamen in Westfriesland, in: Philologia Frisica, 1966, p. 11-19

³⁴ Blok, D.P., De Franken in Nederland, 2de druk, 1974, p. 32-38

³⁵ Blok, D.P., Iets over de geschiedenis van Nifterlake, in: Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap 'Nifterlake', 1962, p. 1-17

³⁶ Screvichave, D.J. van, Eer Gelre was, in: Bijdragen en mededeelingen Gelre, deel XV, 1912, p. 157-245

³⁷ Russchen, A., Sub lege Francorum, in: It Baeken, jrg XXVI, deel 3, 1964, p. 251-257

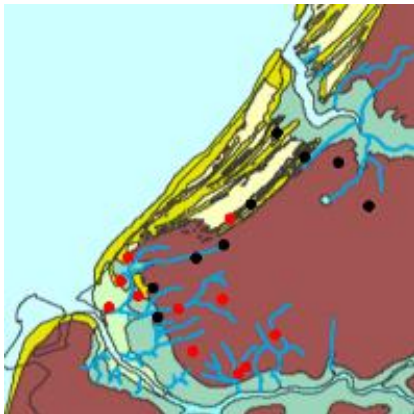
³⁸ Cox, J.C.M., Hebbende privilege van stede, de verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland (13de – 15de eeuw), 2011, p. 412

Fockema Andreae³⁹ keek naar een aantal rechtskundige begrippen en kwam, niet verwonderlijk, met ongeveer dezelfde begrenzing als hierboven geschetst is. Volgens Russchen⁴⁰ was voor de 7^{de} eeuw alleen het gebied noord van het IJ Fries. Zeker zullen we het niet weten, de situering van de Friezen is gebaseerd op taalkundige overwegingen en de Friese taal lijkt pas ontstaan te zijn in de 8^{ste} eeuw. Braat⁴¹ vermoedde dat de expansie van de Friezen naar het zuiden plaats vond lang voor de grote volksverhuizing en dat de oorzaak lag in het overstromen en onbewoonbaar worden van West-Friesland in de laat-Romeinse tijd. Daarbij stoten ze in het Midden-Nederlandse rivieren gebied op een andere bevolkingsgroep. Immers in de daar geldende *Ewa ad Amorem* werden zowel de Saksen als de Friezen als vreemdelingen beschouwd. Ook de naam Vreeswijk duidt op een beperkte aanwezigheid van Friezen hier. Immers, als hun aanwezigheid geen uitzondering was, zou men een vestiging van Friezen niet speciaal benoemd hebben. In 700 werd over Dorestad gesproken als zijnde een plaats gelegen tussen de Franken, de Saksen en de Noormannen in het gebied van de Friezen.⁴² Die Noormannen waren geen Vikingen, die kwamen pas later. Mogelijk moeten we onder Noormannen de bevolkingsgroep verstaan die uit het noorden van Duitsland/zuiden van Scandinavië naar het westen geëmigreerd is: de Saksische Noordzee-Germanen. Volgens Van der Tuuk⁴³ lag Dorestad op de grens van het Friese machtsgebied en had het een bevolking die hoogstwaarschijnlijk niet Fries was, maar wel cultureel door de Friese kustbewoners beïnvloed werd.

Er zijn twijfels over de historische betrouwbaarheid van de Rijkskroniek van Melis Stoke, maar het is toch interessant wat hij hierover zegt⁴⁴: *Oudenboeken hoer ic gewagen, dat al tlant beneden Nyemagen wilen Neder-Zassen hiet, also als die stroem versciet vander Maasen ende vanden Rine die Scelt was dat westende sine also als si valt indie zee oest streckende min of mee dan tot de Lauce of ter Elve. Als we beneden Nyemagen en also als dei stroem versciet* interpreteren als stroomafwaarts van Nijmegen waar de Maas en de Rijn zich verspreiden, praten we over het Midden-Nederlandse rivierengebied dat volgens Melis Stoke dus vroeger Neder-Saksen heette. Waar precies de oostgrens van het gebied van dit Neder-Saksen lag, weet hij niet zo precies: de Lauwers of de Elbe. Ook meldde hij dat de *Neder-Zassen* omstreeks 370 in opstand kwamen, verslagen werden en dat ze nu verder *Vriesen* genoemd werden. Hun "hoofdstad" heette Wiltenburg, mogelijk het huidige Utrecht of daar in de buurt gelegen.⁴⁵ Interessant genoeg om te kijken naar een ander kenmerk van de Friese of Saksische invloed: de asega.

4.4 De asega

De aanwezigheid van de asega, een gerechtelijke functionaris annex rechtskenner, in plaatselijke keuren of costumen wordt in het algemeen gezien als bewijs van Friese invloed. Echter ook de Saksen kenden deze functionaris. Blok⁴⁶ en Van Doorn⁴⁷ hebben het voorkomen van de asega in een aantal Zuid-Hollandse plaatsen aangetoond. Als we kijken naar de streek tussen Hoek van Holland en Den Haag, dan vinden we op de geestgronden (b.v. 's Gravenzande en Zandambacht) geen asega en we vinden ook geen asega in het met veel kreken doorsneden gebied tussen Vlaardingen en De Lier. Niet toevallig beide gebieden die het eenvoudigst in gebruik te nemen waren en in de buurt van de monding van de Maas lagen. Asega dorpen vinden we vaker op de rand van en in het veengebied en bij de monding van de Rijn. (zie hieronder)



Afbeelding 4: Plaatsen met asega (zwart) en waar de asega ontbreekt (rood).

Interessant is ook de situatie oost van Woerden, hier zien we de asega het brede kleigebied van de IJssel/Rijn/Vecht mijden; ergo ook hier geen asega op de plekken die het eenvoudigst in gebruik te nemen waren, de hoger gelegen kleigebieden rond

³⁹ Fockema Andreae, S.J., Bijdragen tot de nederlandsche rechtsgeschiedenis bundel 5, 1914, p. 322

⁴⁰ Russchen, A., Jutes and Frisians, in: It Baeken, jrg XXVI, deel 1, 1964, p. 26-37

⁴¹ Braat, W.C., 'De Saksen in Friesland', in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 67ste jaargang, 1954, p. 91-96

⁴² Kosian, M., 'et.al.', 'The City and the River. The early medieval Emporium (trade centre) of Dorestad; integrating physical geography with archaeological data in changing environments, International Conference on Cultural Heritage and New Technologies, Vienna, 2012

⁴³ Tuuk, L, Hoe Fries was Dorestad?, in: Detector magazine, no 142, 2015, p. 18-21

⁴⁴ Rijkskroniek van Holland (366-1305), <https://resources.huygens.knaw.nl/rijkskroniek>

⁴⁵ Broer, J.C. en Bruijn, M.W.J., Antonina, Wiltenburg, Traiectum De kennis van het Romeinse verleden van Utrecht door de eeuwen heen, in: Jaarboek Oud-Utrecht 1997, p. 98-124

⁴⁶ Blok, D.P., Opmerkingen over het aasdom, in: Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis, no 31, 1963, p. 243-274.

⁴⁷ Doorn, Z. van, Een azinc in Zegveld en Kameric Mijzijde, in: Verslagen en mededeelingen van de Vereniging voor de uitgave van bronnen van het Oud-vaderlandsch Recht, no XII, 1965, p. 499

de Kromme Rijn en op de zandgronden (zie afbeelding 5). Gebieden waar overigens vaak stukken land met een enk naam gevonden worden. Het beeld dat hieruit naar voren komt, is dat de bevolkingsgroep die de enken introduceerde (zie 3.3), eerder gearriveerd is dan het Noordzee-Germaanse element. Dit lijkt door archeologische bronnen te worden bevestigd. Het mondingsgebied van de Oude Rijn is na het vertrek van de Romeinen voor lange tijd vrijwel ontvolkt gebleven. Pas in de 6^{de} en 7^{de} eeuw is hier weer sprake van substantiële bevolkingstoename. Dit deels als gevolg van een natuurlijke bevolkingsgroei en deels immigratie vanuit omliggende gebieden. Mogelijk ligt het begin van de bewoning in het begin van de vroege middeleeuwen (5^{de} of 6^{de} eeuw).⁴⁸ Vanuit de monding van de Rijn zijn de oeverwallen van de Oude Rijn geleidelijk in gebruik genomen. In Woerden lijkt pas vanaf de 7^{de} eeuw weer bewoning te zijn geweest.⁴⁹ Daarentegen zijn pal oost ervan, op de Hoge Woerd en 't Zand in Vleuten, in het enkengebied, vroeg Merovingische vondsten gedaan.⁵⁰



Afbeelding 5: Plaatsen met een asega (zwart) en waar enken (rood) zijn aangetroffen. Het groene gebied is het kleigebied rond de Oude Rijn. Het roodbruine gebied zijn veengronden, .

De situatie bij de monding van de Utrechtse Vecht past ook in dit plaatje, met enken op of aan de rand van de zandgronden van het Gooi en de asega plaatsen west van de Vecht in het veengebied aan weerszijden van de Amstel. Het klei arme gebied rond de monding van de Vecht zal ook tot het Fries/Noord-Saksische gebied hebben gehoord; Blok trof hier relicten aan die hij als Fries bestempelde.

4.5 Conclusie wapendrencken

We kunnen stellen dat in West-Nederland sprake is geweest van immigratie van uit de Noordzeekust met in het noordelijk deel vooral een Fries element, zuid ervan een meer Noord-Saksisch element. De verschillende Noordzee Germanen zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. De uit de vroeg 8^{ste} eeuw stammende *Historia Langobardorum* is tekenend voor de verwarring tussen Saksen en Friezen: hierin wordt verteld dat de Merovingische koning Pepijn vele oorlogen met de Saksen voerde, en vooral met *Ratpotus* (Redbad), koning der Friezen.⁵¹ Het lijkt erop dat het Friese element de overhand kreeg, in alle latere bronnen spreekt men in dit verband altijd van Friezen.

Het Gelderse rivierkleigebied valt vrijwel geheel buiten deze Fries/Noord-Saksische invloedssfeer. Nijmegen en het Land van Maas en Waal hebben dan ook nooit tot het Friese rijk behoord⁵² maar ook een groot deel van de rest van het Gelders rivierklei gebied valt er buiten. Lang heeft midden Nederland niet onder Friese invloed gestaan, eind 7^{de} eeuw werden de Friezen teruggedrongen door de Franken (zie hoofdstuk 6).

5 Huysstotinge

5.1 Huysvrede breke of huyssoeckinge

Volgens Cox⁵³ werd de eigen woning door vrijwel alle volkeren en in alle tijden als een onschendbare zaak beschouwd. Vanouds waren er dan ook strenge straffen voor huisvredebreuk⁵⁴, dat wil zeggen, het binnendringen in andermans huis. In vrijwel alle plaatselijke keuren in Holland, West-Friesland, Friesland, Groningen en Drenthe vinden we het strafbaar stellen van huisvredebreuk terug, bijvoorbeeld in het landrecht van Kennemerland uit 1310: *Wie soe hys brecte mit haestiger hant...*⁵⁵. Of in Drenthe: *... yemant, die den huysvrede breke...*⁵⁶ Echter in een aantal dorpen in West-Friesland sprak men van *huyssoeckinge*; een term die ook in Zeeland, Vlaanderen, en in het oostelijk deel van Nederland en Brabant gebruikt werd. We vinden deze term ook in het randgebied van Holland en Utrecht en langs de Gelderse IJssel. (zie afbeelding 6)

⁴⁸ Tol, drs. A.J. (Archol); Jansen, drs. B. (RAAP Archeologisch Adviesbureau) (2012): Sleuven door de delta van de Oude Rijn. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-z28-zdjp>

⁴⁹ ADC ArchoProjecten; Blom, J.M.; Hanemaaijer, M., 2011, "Woerden Harmelen Appellaan 2 Booronderzoek", <https://doi.org/10.17026/dans-xnn-w8ab>, DANS Data Station Archaeology, V2

⁵⁰ Haarhuis, H.F.A., 1993, "Vleuten-Harmelen", <https://doi.org/10.17026/dans-x6r-jc22>, DANS Data Station Archaeology, V1

⁵¹ Bremmer, Rolf H., Jr. 1992. Willibrord Through Anglo-Saxon and Frisian Eyes. *Friesische Studien* 1: 1-28

⁵² Blok, D.P., *De Franken in Nederland*, 2de druk, 1974, p. 65

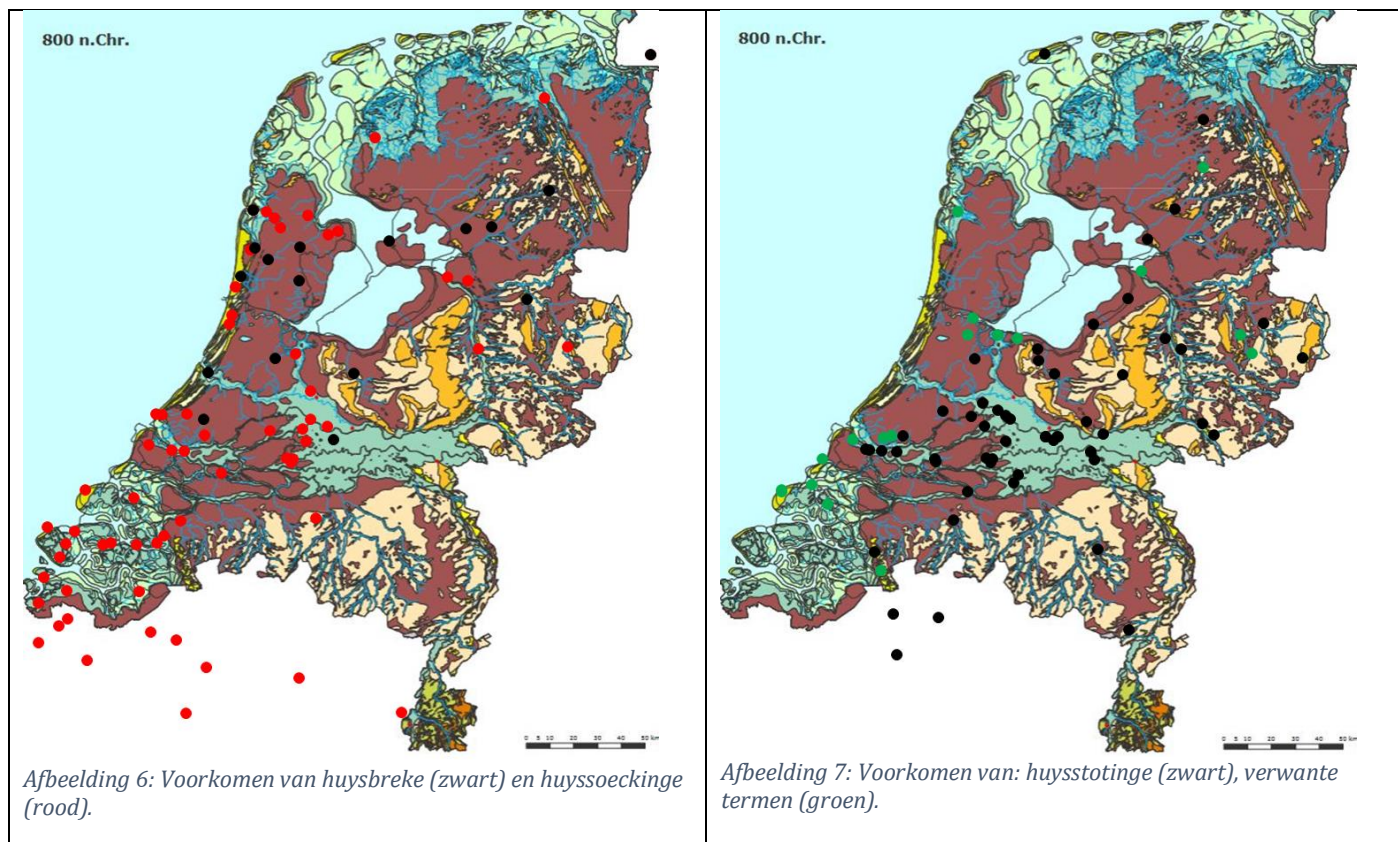
⁵³ Cox, J.C.M., p. 221

⁵⁴ In de teksten vinden we veel spellingsvarianties, maar het gaat altijd duidelijk over het verbreken van de huisvrede.

⁵⁵ Mieris, F. van, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, 1735-1736*, deel II, p. 89-91

⁵⁶ Gratema, S., *Drentsche Rechtsbronnen uit de 14e, 15e en 16e, eeuwen*, *Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, 1ste reeks, no 17, 1894, p. 24-25

Huyssoeckinge lijkt toch vooral een geweldsdaad tegen de bewoner te zijn geweest. Zo spreekt men in Hoogwoude van ...*wie den anderen met opsette thuys soeckt...*⁵⁷; in Enkhuizen: ...*indien yemandt een ander versoect in syn huys...*⁵⁸; Vlissingen: ...*den anderen thuys soect ghewapenderhant...*⁵⁹; in Wilsum: ...*die in toornige moede eenen anderen burger toe huys soeket...*⁶⁰ De in het latijn overgeleverde stadsrechten uit West-Friesland, Kennemerland (Beverwijk, Alkmaar, Medemblik, Hoorn, Enkhuizen, Edam en Grootebroek) en Delft spreken eveneens van een ander in zijn huis aanvallen. In de Leidse keur spreekt men echter van huisvredebreuk.



5.2 Een huys aenstormen, aenstrijden, aenvechten of huysstotinge

Naast de twee hierboven besproken begrippen zijn er ook termen die op een ander vergriip duiden. In het stadsrecht van Amsterdam spreekt men van het bestormen van een huis: *Voirt wi so een huys anstormet bi daghe, die waers op vijf pond, bi nachte op tien pond.*⁶¹ Het *aenstormen* vinden we in onder andere Amstelland, het Gooi en sommige delen van Overijssel. Ook het in het latijn gestelde stadsrecht van Dordrecht spreekt over het aanvallen van iemands huis. Elders wordt ook wel gesproken over een huis *aenvechten* of een huis *aenstrijden*. Dat laatste is volgens het Zuidhollands recht een synoniem voor *huysstotinge*: *wie een huus van buten ane strijd dat es huustotinghe.*⁶² Deze laatste term werd veel gebruikt in Midden-Nederland. Heel duidelijk is *huysstotinge* geformuleerd in Nieuwbroek op de Veluwe: *Voirts willen wij wie huystotinge in thoerne moede doet aen beslaeten doiren, die verliest ende verbuert tegens ons, welcken man alsoe duck als hij dat doet thien pont goets gelts.*⁶³ Als in een keur een van de termen *aenvechten*, *aenstrijden*, *aenstormen* of *huysstotinge* gebruikt wordt, ontbreekt meestal de term *huyssoeckinge* en als die wel voorkomt, wordt het genoemd als een apart vergriip. Bijvoorbeeld in het Zuid-Hollandse Putten; daar wordt *huyssoeckinge* gezien als het opzoeken van iemand in zijn huis met kwade bedoelingen: ...*wie den anderen thuys soeckt of dreygt uth te kommen...*⁶⁴ *Huysstotinge* echter wordt daar gezien als het geweld gericht tegen een woning: *wie huys stotinge doet met kracht, of met boogen daer op schiet of met bylen of piecken of anders met eenige wapenen geweldeliken daer op stoot of slaet...* Op *huyssoeckinge* stond in Putten een boete van 10 pond, op *huysstotinge* 40 pond. Een teken dat *huysstotinge* als een zwaarder vergriip gezien werd dan *huyssoeckinge*.

⁵⁷ Pols, S.M., Westfriesche stadsrechten, in: Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1ste reeks, deel 7, no 1, p. 73

⁵⁸ Van Mieris II, p. 833

⁵⁹ Cox, p. 622

⁶⁰ Telting, A., 'Stadregt van Wilsum' in: Overijsselsche stad-, dijk-, en markeregten, deel 1: Stadregten (Zwolle 1875-1942) 15e stuk 1903, p. 10, 17

⁶¹ Cox, p. 316

⁶² Jacob van Eyck, Corte beschrijvinghe, mitsgaders hantvesten, privilegien, costumen ende ordonnantien vanden lande van Zuyt-Hollandt, 1628, p. 110-121

⁶³ Nijhof, I.A., Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, deel 1, 1830, p. 236

⁶⁴ Pols, M.S., De oudste rechten van het land van Putten, in: Verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgave van het Oude Vaderlandsche recht, deel I, 1885, p. 160

Er is nog een kenmerkend verschil tussen *huyssoeckinge* en *huysstotinge*. De wetteksten waarin de term *huysstotinge* gebruikt werden, munten vaak uit in korthed. Voor enige nuance is geen plaats, dit in tegenstelling tot artikelen waar men spreekt over *huyssoeckinge*, deze vinden we in veel meer gedetailleerde varianten. Het is aannemelijk dat ook de *huyssoeckinge* regel vanouds kort is geweest, maar in de loop der tijd is uitgebreid, iets wat bij *huysstotinge* veel minder het geval is. Ook wordt voor wat betreft *huysstotinge* vrijwel nooit melding gemaakt van het beroep op noodweer voor de bewoner, in het geval van *huyssoeckinge* vaak wel.

De term *huysstotinge* werd ook gevonden op de oostoever van de Schelde, maar wat verder landinwaarts niet. Zo spreekt men in Antwerpen stad van: *Item, so wie enen andren vermenct, sonder met mortwapen, ofte die huysstotinghe doet, verboert x lib.*⁶⁵ Het woord *huyssoeckinghe* werd hier alleen gebruikt in de context van een onderzoek door de schout en onderschout⁶⁶ of geweld tegen de bewoner van een huis.⁶⁷ In het landelijke gebied rond de stad (het schoutambt van Antwerpen) wordt niet de term *huysstotinghe* gebruikt, maar spreekt men van *wie dat eenen man volgt ogte suket in een huus, met heten striden...* Echter in het nog verder oostwaarts gelegen Santhoven spreek men van *Soo wie een huysstoringhie doet, in wat manieren het oock gheschiet, verbeurt 24 guldens.*⁶⁸ Het verschil zal zijn oorsprong hebben in de ouderdom van de bewoning. Aannemelijk is dat de oeverwallen van de Schelde en de zandgronden het eerst in gebruik genomen zijn. In later in gebruik genomen gebieden kon de landsheer de bewoners wel zijn rechtsregels opleggen.

In de loop der tijd lijkt het huisvrede aspect de overhand te krijgen in de keuren; in Amsterdam is het uit 1300/1301 stammende *...een huys anstormet...*⁶⁹, in 1355 veranderd in: *...brekinghe van huysen...*⁷⁰

Heel vaak stond op *huysstotinge* een boete van 10 pond, een boete bedrag dat ook voor andere zware misdrijven gebruikt werd, dus ook voor *huyssoeckinge* of *huysvrede breke*. Vaak werd de boete verdubbeld als het misdrijf 's nachts gebeurde. In incidentele gevallen werden ook de handlangers strafbaar gesteld. Naast de pond, een rekenmunt, zien we ook andere (echte) munten genoemd in de costumen en keuren.

Overigens is op sommige plaatsen het begrip *huysstotinghe* gedegenereerd tot vandalisme; bijvoorbeeld een opstootje voor iemands huis, net zoals het *wapendrencken* soms gedevalueerd is tot iemand beledigen door hem water of bier in het gezicht te gooien.

5.3 Huisvredebreuk in oudere wetteksten en in omringende landen

De vraag is wederom, kunnen we de oorsprong van het begrip *huysstotinge* traceren?

In de *Lex Salica*, het wetboek van de Franken, komen artikelen voor over huisvredebreuk/diefstal en het aanvallen van een huis:

- *Indien een vrijgeborene een slot verbreekt of verwingt, en op die wijze een huis binnentreedt, en diefstal pleegt, zal hij 1800 deniers schuldig zijn, enz.*
- *Die in vereniging met anderen een vrijman in zijn huis overvalt en doodt, zal 24000 deniers, die 600 stuivers gelden, schuldig zijn.*
- *Die in vereniging met drie anderen iemands villa verbreekt, zal 3120 deniers schuldig zijn.*⁷¹

Gezien de hoogte van de genoegdoening werd hier het aanvallen van de bewoner als de ergste overtreding gezien.

Ook in de wet van het rivierengebied, de *Ewa ad Amorem lex Francorum Chamavorum*, komen we de overtreding tegen:

- *Als iemand in het huis van een Frankische edelman inbreekt, boet hij 12 schillingen, en aan de koning 4 schillingen. (voor een vrije man 8 resp. 4 schillingen; voor een halfvrije 4 resp. 4, voor een slaaf 2 resp. 4.)*
- *Als iemand in de hof van een Frankische edelman inbreekt, boet hij 6 schillingen, en aan de koning 4 schillingen.*⁷²

Gezien de verbanden tussen de Noordzee kustgebieden in de vroege middeleeuwen is het interessant om te zien wat de oudste Engelse wetteksten hierover zeggen. Deze zijn overigens niet zoals de continentale in het Latijn opgeschreven, maar in de volkstaal.

In Kent, waar de Juten zich gevestigd hadden, werd rond het jaar 600 een aantal wetten opgeschreven: *The Laws of Æthelberht*. Men maakte onderscheid tussen 1) Inbreken in een woning (*in mannes tun ærest geirmeÞ*) de eerste die binnen gaat wordt beboet met 6 schilling, de tweede 3, elke volgende 1 schilling. 2) Een vrije die een omheind terrein binnen breekt

⁶⁵ G. De Longé, Coutumes d' Anvers, I, p. 4

⁶⁶ G. De Longé, Coutumes d' Anvers, II, p. 42

⁶⁷ G. De Longé, Coutumes d' Anvers, II, p. 68-69

⁶⁸ Longe, G. de, Coutumes de Santhoven, de Turnhout et de Rumpst, 1877, p. 222

⁶⁹ Cox, p. 316

⁷⁰ Van Mieris II, p. 841

⁷¹ Zinnincq Bergmann, F.J.E. (1875). *De Salische wet (Pactus legis Salicae). Haar oorsprong, voortgang en werking, vertaling en vertolking*, 's Hertogenbosch, W.C. van Heusden, p. 186-187

⁷² Kees Nieuwenhuijsen, <http://www.keesn.nl/ewaadamorem/>

(*edorbrecþe*) 6 schilling boete. 3) Iemand die een omheind terrein binnengaat (*edor gegangeð*) 4 schilling boete.⁷³ Het moet gezegd worden dat het precieze verschil tussen *tun* en *edor* niet goed bekend is. *Tun* wordt elders in de tekst gebruikt voor een woning van de koning en van een edele, dus we spreken niet van een gewoon huis.

In de circa 100 jaar oudere West-Saksische Laws of Ine (394) spreekt men van het binnendringen in een versterkt huis (*burgbryce*) waarop een boete staat van 120 shilling als het huis van de koning of een bisschop is, van een *aeldorman* 80, van een edele van lagere rang 60, landeigenaar van edele rang 35 schilling.⁷⁴

Ook in de latere wetten van de Engelse West-Saksen onder koning Alfred (eind 9^{de} eeuw) wordt onderscheid gemaakt tussen *burgbryce* en *eodor bryce*. Boete voor *burgbryce*, het inbreken van de versterkte woning van de koning, is 120 shilling, van een aartsbisschop 90, een bisschop of een *aeldorman* 60, Van een gewone man is de boete afhankelijk van het weergeld van de dader, en voor *ceorles* (vrije boer) 5 schilling.⁷⁵

De Lex Frisionum spreekt van:

- *Van wie in groepsverband vijandig de hof of het huis van een ander omsingelt, betaalt hij die de overige verzamelde en opstookte zijn weergeld aan de koning, en zij die hem volgden, elk 12 solidi; en degene aan wie de schade is toegebracht, als er schade is, wordt dubbel schadeloos gesteld.*⁷⁶

Zowel het oude Engelse recht als het oude Friese recht spreken dus nadrukkelijk over het aanvallen van versterkte woningen. Het latere Twaalfde landrecht in Friesland (in Drenthe het Veertiende landrecht) kwalificeerde het zonder autorisatie van het bevoegd gezag gewapenderhand tegen andermans huis optrekken als een boeteverzwarende omstandigheid waardoor de in het huis gepleegde misdrijven met een dubbele boete bestraft werden.⁷⁷ Het is dus geen op zichzelf staand vergrijp zoals *huysstotinge* dat wel is. Volgens Algra⁷⁸ is dit pas naderhand aan de keuren toegevoegd en stamt het uit de *Lex Frisionum*.

Ook in de *Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum* is sprake is van het optrekken tegen een vijandelijk huis⁷⁹:

- *Hij die zich met een vijandige hand rond het huis van een ander heeft verzameld, elk van de drie die het eerst waren, 60 schilling boete, enzovoort. Van de rest die hen volgde, 10 schilling elk, en in de ban van de koning 60 schilling.*

In tegenstelling tot de Engelse en Friese wetteksten wordt hier geen verschil gemaakt op basis van standsverschil.

Al in de 12^{de} eeuw vinden we het begrip *huissoeking* gebruikt in Duitsland en Vlaanderen. Ook in Brabant werden varianten van *huyssoeking* gebruikt. Daarentegen ben ik buiten Nederland iets als *huysstotinge* maar op twee plaatsen tegengekomen:

- In het in Sleeswijk-Holstein gelegen Eiderstedt sprak men van: *Wol dem andern sin hus vp stött mit gewalt, vnd geit he dar in vnd brickt he des werdes kisten vp vnd nimpt dar gut vth, so brickt he de meer XL mark...*⁸⁰

Volgens de verdere tekst blijkt het te gaan om het stoten van een gat in een huis om te kunnen stelen. Het artikel gaat verder in op de grootte van het gat en de aangerichte schade en andere gewelddadige acties er mee verband houdend. Ergo, een variant van huisvredebreuk waar het om diefstal en/of geweld tegen de bewoner gaat.

- En in Bremen: *We in nachtiden enes anderen hus stot offte stenet, wert he des vortughet, offte wil he dar nicht vor sweren, de schal id betheren myt dren marken. Stod ok iement enes anderen hus by dage offte sine vinster, dat schal he beteren mit ener mark.*⁸¹

Gezien de tekst en het lage boete bedrag, gaat het hier om vandalisme.

5.4 Conclusie *huysstotinghe*

Het *huysstotinge* gebied grenst in het noorden aan een gebied waar vooral het begrip *huysvrede breke* werd gebruikt en in het oosten, zuiden en zuidwesten aan het *huyssoeking* gebied. *Huysvrede breke* benadrukt het verbreken van de huisvrede, de term *huyssoeking* duidt meer op het opzoeken met gewelddadige intentie van iemand in zijn eigen huis. De term *huysstotinge*, met zijn varianten suggereert een belegering van een al dan niet versterkt huis. Subtiële verschillen en alhoewel ze in de praktijk soms voor gelijksoortige vergrijpen gebruikt werden, lijkt dit op verschillende oorsprong te

⁷³ Oliver, L., The beginnings of English law, 2012, p. 66-69

⁷⁴ Jurasinski, S. and Oliver, L., The laws of Alfred, 2021, p. 411

⁷⁵ Idem, p. 339

⁷⁶ Kees Nieuwenhuijsen, <http://www.keesn.nl/lex/>

⁷⁷ Algra, p. 413-414

⁷⁸ Algra, p. 413-414

⁷⁹ De Beta versie van de nieuwe Monumenta Germaniae Historica https://www.dmgh.de/mgh_II_5/index.htm#page/103/mode/1up

⁸⁰ Richthoven, K. von, Friesische rechtsquellen, 1840, p. 595

⁸¹ Eckhardt, K. A., Die mittelalterlichen Rechtsquellen der Stadt Bremen, 1931, p. 333

duiden. Het feit dat het voorkomen van de term losstaat van de grenzen van de middeleeuwse landen, duidt erop dat de rechtsregel vóór het ontstaan van deze landen is uitgevaardigd.

Huyssoeckinge werd als een minder zwaar vergrijp gezien dan *huysstotinge*. Begrijpelijk, het eerste verstoorde alleen de vrede voor de bewoner van een huis, het tweede verstoorde de landsvrede. Het strafbaar stellen van het aanvallen van een al dan niet versterkt huis verwijst naar een tijd waarin nog veel vetes voorkwamen. De korthed van het rechtsartikel zonder enige nuance duidt op het smoren van een conflict in de kiem. Het was een taak van de landsheer het uit te hand lopen van conflicten te voorkomen en verzoening te bereiken. Het door de bisschop van Utrecht aan het Utrechtse grenskasteel Ter Horst geschonken recht verwijst daar specifiek naar: *Ende velle hierin eenig twist offte stotinge onder , dat behouden wy tot onser ordonnantie ende tot onser soeninge*.⁸² De bedoeling van het verbod op de belegering van een al dan niet versterkt huis lijkt te zijn om aan vetes een eind te maken. Het ligt voor de hand om de uitvaardiging ervan aan de Franken toe te schrijven, na de verovering van Midden-Nederland.

We hebben gezien dat het in Midden-Nederland gebruikte begrip *huysstotinge* veel verwantschap heeft met specifieke rechtsregels uit de wetten van de Saksen in Engeland, de *Lex Frisionum*, en de *Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum*. Bij de eerste twee bepaalt de stand van de overtreder de genoegdoening, in de *Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum* is de hoogte van het bedrag niet afhankelijk van de stand van de dader of het slachtoffer. Wat dat betreft past de rechtsregel betreffende *huysstotinge* het beste bij de *Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum*.

Opvallend is dat de term vrijwel overal in Midden-Nederland gebruikt werd, maar nauwelijks in plaatsen langs de Kromme Rijn, de Oude Rijn en de Utrechtse Vecht (zie afbeelding 7). Dat kan (deels) te maken hebben met de langs de Rijn gelegen oude Romeinse Castellums, waarvan het bezit overgegaan is naar de Merovingische vorsten; ze zullen deze geschonken hebben aan hun aanhangers of hier in elk geval hun eigen mensen hebben gestationeerd, die niet onder de *huysstotinge* wettekst vielen omdat ze leenmannen van de koning waren.

Het gebied met *huysstotinge* en verwante termen komt grotendeels overeen met het gebied dat Niermeyer Amorland noemde: de Betuwe, het Land van Maas en Waal en Teisterbant, met mogelijk ook de Veluwezoom. Het gebied valt voor een groot deel samen met het gebied waar de term *leeds lanc en naghels diep* gebruikt werd en overlapt enigszins met het *wapendrencken* gebied. Opvallend is echter dat *huysstotinge* of synoniemen ervan ook voorkomen op de oostoever van de Schelde en bij de mondingen van de Maas, de Utrechtse Vecht en de Gelderse IJssel. Dat zou betekenen dat de Franken ook hier strategisch gelegen bezit van de Friezen in hun machtsfeer hebben gebracht.

6 Het Midden-Nederlandse rivierengebied in de vroege middeleeuwen

6.1 Een blik vanuit de archeologie

Voor wat betreft de vroege middeleeuwen zijn er heel weinig schriftelijke bronnen waaruit we kunnen putten. De schaarse bronnen geven een vertekend beeld, zij betreffen veelal gebeurtenissen van belang voor de heersers van het gebied en de kerk. De 'gewone man' blijft uit beeld. Gelukkig helpt de archeologie ons hier iets verder, maar ook dat kent zijn beperkingen, want de resultaten zijn sterk afhankelijk van toeval. Ook de archeologie vertekent het beeld enigszins, aangezien luxe producten, al dan niet meegegeven als grafgift, vaak beter zichtbaar zijn dan meer vergankelijke (bijvoorbeeld textiel) of herbruikbare producten (bijvoorbeeld koper of ijzer).⁸³ Ook zijn vondsten uit de vroege middeleeuwen moeilijk te dateren en vaak onderbelicht gebleven. Door de grotere rijkdom aan archeologisch traceerbaar materiaal zijn nederzettingen met goede toegang tot handelsroutes mogelijk oververtegenwoordigd. Veel van de nederzettingen zullen klein zijn geweest met slechts een enkele familie, al waren er uitzonderingen zoals bijvoorbeeld Dorestad. Deze uitzonderingen zijn niet in een vacuüm ontstaan maar als onderdeel van een internationaal handelsnetwerk. Het lijkt maar beperkt mogelijk te zijn om vondsten te koppelen aan bepaalde bevolkingsgroepen, al was het alleen maar omdat er heel veel uitwisseling was van goederen. Een andere vertekening vanuit de archeologie heeft zijn oorzaak in het grotendeels verdwijnen van het bodemarchief in het zuidwestelijk deel van het rivierengebied. Gezien het feit dat door dit gebied belangrijke handelsstromen liepen zullen hier net als langs de Oude Rijn ook een aantal vroeg middeleeuwse handelsplaatsen hebben gelegen, maar buiten de naam Witla voor een van de handelsplaatsen, is daar eigenlijk niets over bekend.

Toch weten we inmiddels iets meer. Het beeld dat uit de opgravingen oprijst over de vroege middeleeuwen in het kustgebied en rivierengebied is een maatschappij met goede internationale contacten via lokale handelscentra. Hier en daar zullen wel enkele domeinen zijn geweest, maar de meeste nederzettingen bestonden uit vrije boeren, die leefden van gespecialiseerde activiteiten als veehouderij en nijverheid, gecombineerd met handel langs de kust, over zee en over de grote rivieren.

De oudste 5^{de}- en vroeg 6^{de}-eeuwse nederzettingen in de kuststreek van Vlaanderen en Zeeland zijn gevonden in de oude duinen en op de rand van de pleistocene gronden. Er was sprake van gespecialiseerde veehouderij en ambachtelijke

⁸² Muller, S., De borchluden van Ter Horst, in: Verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgave van het Oude Vaderlandsche recht, deel V, 1909, p. 118-142

⁸³ Tys, D., Maritime and River Traders, Landing Places, and Emporia Ports in the Merovingian Period in and Around the Low Countries, in: The Oxford Handbook of the Merovingian World, Bonnie Effros (ed.), Isabel Moreira (ed.), 2020

nijverheid. De overzeese handel in Friesland kwam op vanaf de 6^{de} en Vlaanderen / Zeeland vanaf de 7^{de} eeuw. Het ging daarbij waarschijnlijk vooral om schapenwol en gewoven producten, maar ook riet, gevogelte, schelpdieren en zout. Schapen werden vooral in Zeeland en Vlaanderen gehouden, koeien in Friesland. In het noordwesten was men wat meer op Scandinavië georiënteerd, in het zuidoosten meer op het zuiden, de Franken. Ook waren er goede contacten met het Rijnland. De indruk wordt gewekt dat het een vrij platte maatschappij was; veel meer dan een *primus inter pares* zal er in de nederzettingen niet zijn geweest. Het grootste verschil zal gelegen hebben tussen diegenen met internationale contacten en die wat te verhandelen hadden en de anderen. Melleno⁸⁴ veronderstelde dat de Friezen zich op de handel wierpen vanwege de geringe agrarische potentiaal van hun gebied. Handel ontstaat echter vanuit een overschot. Door de handel kan men zich richten op de meest profijtelijke productie activiteiten en stoppen met de minder profijtelijke. Er waren in west Nederland verschillende kleine handelsplaatsen langs de rivieren en in de kuststrook. Tys⁸⁵ constateerde dat ook in Vlaanderen en Friesland dergelijke nederzettingen waren, maar dan gelegen op gemeenschappelijke terpen of dichtgeslibde getijdegeulen. Ook in de grotere, verder landinwaarts gelegen handelsplaatsen, of het nu een voormalige civitas was als Tournai, een vicus als Maastricht of een handelspost als Dorestad, was sprake van zowel handel, nijverheid als agrarische activiteiten.⁸⁶

6.2 Germaanse 'stammen' op drift

Als we naar de archeologische data kijken voor wat betreft de tijd der Merovingers (400-700 AD)⁸⁷ dan lijkt vooral het Fries-Gronings kustgebied met twee uitlopers tot in Drenthe druk bevolkt te zijn geweest. Ook het oostelijk deel van het rivierengebied was goed bevolkt. Uitlopers ervan liepen langs de Kromme Rijn tot Utrecht en langs de Gelderse IJssel naar het noorden. Ook zien we wat activiteit bij de mondingen van de Schelde, de Rijn, de Maas en hun zijtakken, op de Veluwe en in Noord-Brabant. Ook op Walcheren waren veel vroege (handels-) activiteiten. Gedurende deze periode nam de bewoning in Nederland flink toe en er zijn aanwijzingen voor immigratie. Maar wie waren die immigranten en waar kwamen ze vandaan?

De periode na het wegvallen van de Romeinse macht en vóór de opkomst van de Merovingers wordt veelal met de naam volksverhuizingstijd aangeduid. Hiermee wordt een versimpeld beeld gecreëerd van rondtrekkende volken die andere volken verjagen en hun plaats innamen. Door te spreken van volken of stammen wordt een complexe werkelijkheid gemaskeerd; families en andere kleine groepen zijn onderweg, trekken samen op en krijgen achteraf een stamnaam opgeplakt. Rond het jaar 550 zijn de veranderingen onomkeerbaar geworden, is de wereld van het westen post-Romeins geworden en begint het tijdperk van de Franken geleid door de Merovingers en hun opvolgers. Een wereld waar de gemigreerde families een plek hebben gevonden en vermengd zijn geraakt met het deel van de oude bevolking dat niet op zijn beurt gemigreerd is. Het is hierom lastig specifieke stammen te identificeren en precies in de tijd te volgen. Desondanks kunnen een aantal Germaanse bevolkingsgroepen in verband gebracht worden met het post-Romeinse Midden-Nederlandse rivierengebied.

Allereerst de Saksen. De consensus lijkt te zijn dat het gebied oost van de Gelderse IJssel een door de Saksen beïnvloede bevolking tot burens had. Van Deventer wordt omstreeks het derde kwart van de 8^{ste} eeuw gezegd dat het op de grens van Franken en Saksen lag en dat de Saksen de inheemse bevolking bedreigden.⁸⁸ Volgens Russchen⁸⁹ hoorden ook Drenthe, Twente en het Münsterse deel Van Zutphen bij Saksen.

De Saksen lijken niet ver Nederland ingetrokken te zijn. Tekenend voor de zeldzaamheid van Saksische immigratie in het westen van Nederland is de naam Sassenheim; als de Saksen hier algemeen aanwezig waren, zal men een nederzetting niet naar hen vernoemd hebben. Ook in het noorden van Nederland lijken Saksen zeldzaam te zijn geweest, gezien de plaatsnamen Saaxum en Saaxumhuizen. Wat het verband is tussen de Saksen in oostelijk Nederland en de Saksen van de kuststreken (de Noordzee Germanen), is onduidelijk. De grote verschillen tussen de gebieden waar ze leefden zullen in elk geval geleid hebben tot culturele verschillen.

Volgens Blok⁹⁰ werden de Salliërs (de oorspronkelijke dragers van de naam Franken) uit Salland verdreven door de Saksen; ze vestigden zich in de tweede helft van de derde eeuw in de Betuwe en in de Scheldestreek, om vervolgens in de eerste helft van de 4^{de} eeuw verder te trekken naar Toxandrië (het stroomgebied van de Dommel).

Dan de kustbewoners, de Friezen en de Noord-Saksen. Volgens Nieuwhof⁹¹ maakten de Noord-Nederlandse bewoners in de Romeinse tijd al deel uit van een sociaal-cultureel netwerk, dat zich uitstreekte tot ver in Duitsland. Friesland en Noord-Holland kwamen pas in de 3^{de} eeuw weer onder de invloed van dit netwerk. Vanaf de jaren 1990 is er steeds meer bewijs

⁸⁴ Melleno, D., North Sea Networks Trade and Communication from the seventh to the tenth century, in: *Comitatus: A journal of medieval and renaissance studies*, volume 45, 2014, p. 65-89

⁸⁵ Tys, D., Maritime and River Traders, Landing Places, and Emporia Ports in the

Merovingian Period in and Around the Low Countries, in: *The Oxford Handbook of the Merovingian World*, Bonnie Effros (ed.), Isabel Moreira (ed.), 2020

⁸⁶ Devrouw, J.-P., Twixt Meuse and Scheldt. Town and Country in the Medieval Economy of the Southern Netherlands from the 6th to the 12th century, in: *The Fascinating Faces of Flanders: Through Art and Society*, Lisbon, 1998, p. 48-76

⁸⁷ Gebaseerd op de gegevens van het project Navigating Early Medieval Europe. Zie: <https://www.earlymedievaleurope.org/sites.php>

⁸⁸ Russchen, A., Sub lege Francorum, in: *It Baeken*, jrg XXVI, deel 3, 1964, p. 251-257

⁸⁹ Russchen, A., Sub lege Francorum, in: *It Baeken*, jrg XXVI, deel 3, 1964, p. 251-257

⁹⁰ Blok, D.P., *De Franken in Nederland*, 2de druk, 1974

⁹¹ Nieuwhof, A, *De lege vierde eeuw*, in: *Jaarverslagen van de Vereniging voor terpenonderzoek*, no 98, 2016, p. 83-98

gevonden ter onderbouwing van het idee dat het Noord-Nederlandse terpengebied in de 4^{de} eeuw vrijwel onbewoond was en dat het vanaf ongeveer 400 AD opnieuw in gebruik werd genomen door immigranten uit met name Noordwest-Duitsland.⁹² Krol⁹³ (en anderen) constateerden dat de migranten niet uit de Saksische kerngebieden afkomstig waren, maar uit de Noordzeekustgebieden en uit een gebied iets zuidelijker ervan, het Elbe- Wezer gebied. Ook lijkt er enige immigratie uit Drenthe te zijn geweest, waar wel sprake was van continue bewoning al veranderde de materiële cultuur in die tijd ook.⁹⁴ Westergo lijkt volledig verlaten te zijn geweest in de 4^{de} eeuw, dit in tegenstelling tot Oostergo, Groningen en Noord-Holland, waar her en der sprake was van bewoningscontinuïteit, met name in Kennemerland en rondom Schagen. Ook in Zuid-Holland zijn er aanwijzingen voor een zekere mate van bewoningscontinuïteit in de kuststrook.

De sterke Frankische component in de materiële cultuur van Noord-Holland na het bewoningshiaat daar maakt duidelijk dat Noord-Holland vanaf die tijd vooral op het zuiden was gericht. Ook wat betreft grafrituelen springt Noord-Holland eruit. In Friesland zijn geen prehistorische namen overgeleverd, in Noord-Holland juist wel, maar behalve voor wat betreft waternamen, worden deze oude namen alleen op de rand van het zand en het veen gevonden.⁹⁵ Het Friese terpengebied was vanaf de 5^{de} eeuw relatief dichtbevolkt⁹⁶ en sindsdien maakte het gehele noordelijke kustgebied, van Friesland tot ver in Duitsland, weer deel uit van een uitgestrekt sociaal-cultureel netwerk.⁹⁷ Gezien de vondsten van enkele 6^{de}-eeuwse Angelsaksische urnen uit Zuid-Hollandse grafvelden, zoals bij de oude Rijnmond en bij Den Haag, is ook Zuid-Holland mogelijk (zijdelings) betrokken geraakt bij dat netwerk. Aangezien vanaf de 7^{de} eeuw ook het aantal nederzettingen in Noord-Holland gestaag toenam, is ook daar mogelijk sprake geweest van immigratie. Uiteindelijk ontstond door de trek van Noord-Duitse en Scandinavische bevolkingsgroepen langs de kust naar het westen en de daaropvolgende migratie naar Engeland een rond de Noordzee gelegen cultuurgebied, waar ook Engeland, Scandinavië en Noordwest-Duitsland bij hoorden. De stamnamen Saksen, Angelen, Juten en Friezen zijn aan deze bevolkingsgroepen gegeven; de laatste naam is blijven hangen om de kustbewoners van noordwest Nederland en Duitsland aan te duiden. Veeteelt, handel en zeevaart vormden de hoofdbron van bestaan voor deze bevolking. Nog altijd is er een sterke taalkundige verwantschap tussen Scandinavië, de kusten van Duitsland, Nederland en Engeland. Daar is echter een kanttekening bij te maken. Schönfeld⁹⁸ heeft er op gewezen dat er een Utrechts/Zuid-Hollandse wig lijkt te zijn in het Noordzee-Germaans; de samenhang van de Noord-Hollandse en Zeeuws-West-Vlaamse taalgebieden wordt door deze wig verbroken. Een breuk die we overigens ook terugzagen in de analyse van het voorkomen van de huisvredebreuk varianten (zie afbeelding 7). Tussen het gebied waar men later het etiket Fries opplakte en Zeeland / Vlaanderen met Friezen en Saksen aan de kust en Franken verder in het binnenland, ligt een gebied waar het beeld minder duidelijk is, het Midden-Nederlandse rivierengebied.

In de 7^{de} eeuw (mogelijk al startend in de 6^{de} eeuw) neemt de bevolking in het rivierengebied sterk toe en worden de banden met het zuiden sterker.⁹⁹ Volgens Niermeyer en Verlinden¹⁰⁰ was er tot het einde van de 6^{de} eeuw geen sprake van een optrekken van de Franken in noordelijke richting. Ook een verder optrekken van de Friezen naar het zuidoosten is minder waarschijnlijk, zo blijkt ook uit de analyse van het begrip *wapendrencken* (zie hoofdstuk 4). Toch is ook in het Midden-Nederlandse rivierengebied sprake geweest van een sterke toename van de bevolking. We kunnen daarom wel aannemen dat er daar immigratie uit het oosten moet zijn geweest. Welke naam we aan deze groep moeten toekennen is onduidelijk. Molhuysen¹⁰¹ meende de aanwezigheid van Angelen te kunnen zien, hij haalt Adam van Bremen aan die vertelde dat de Saksen eerst bij de Rijn gevestigd waren en Angelen genoemd werden en waarvan een gedeelte verder getrokken is naar Engeland. Voor de rest van zijn bewijsvoering voor de immigratie van Angelen wijst hij op plaatsnamen als Hengelo en zeer specifiek op de Engelderholt midden op de Veluwe, waar vroeger de Gelderse hertog ingehuldigd werd en de vestigingsplek was voor de zogenaamde klaarbank, een gerecht waar civiele zaken in hoger beroep tot “klaring” werden gebracht.¹⁰² Hij wijst er verder op dat bij Tacticus de Angelen en de Warnen tezamen genoemd werden. De Warnen woonden in het Elbe / Mecklenburg gebied en zijn mogelijk omstreeks 550 westwaarts gedreven door de Slaven. Ze werden genoemd in een te vormen alliantie met de Herulen en de Thüringers en zouden later deel uitgemaakt hebben van de Saksen. Ook voor wat betreft Warnen meende Molhuysen aanwijzingen te zien in plaatsnamen. Zijn betoog heeft weinig weerklank gevonden.

⁹² Krol, T., Aardewerk in Angelsaksische stijl en de veranderingen in Noord-Nederland in de 4de en 5de eeuw, in: Jaarverslagen van de Vereniging voor terpenonderzoek, no 99, 2018, p. 107-112

⁹³ Krol, T., Angelsaksisch aardewerk in Noord-Nederland, in: De Vrije Fries, no 86, 2006, p. 9-32

⁹⁴ Krol, T., Aardewerk in Angelsaksische stijl en de veranderingen in Noord-Nederland in de 4de en 5de eeuw, in: Jaarverslagen van de Vereniging voor terpenonderzoek, no 99, 2018, p. 107-112

⁹⁵ Koning, J. de, De betekenis van Noord-Holland binnen vroegmiddeleeuws Frisia, in: It Beaken jiergong 74 – 2012 nr 1/2 3-24

⁹⁶ idem

⁹⁷ Nieuwhof, A, De lege vierde eeuw, in: Jaarverslagen van de Vereniging voor terpenonderzoek, no 98, 2016, p. 83-98

⁹⁸ Schönfeld, M., Historische grammatica van het Nederlands, 8^{ste} druk, 1970, p. XXXI

⁹⁹ Willems, W.J.H., Das Rhein-Maas-Delta als Grenzgebiet vom 3. bis zum 6. Jahrhundert. In: Siedlungsforschung. Archäologie - Geschichte - Geographie 7, 1989, p. 31-47

¹⁰⁰ Niermeyer, J.F. en Verlinden, C., ‘Frankische vestiging en taalgrens’, in: Mededelingen uitgegeven door de vereniging voor naamkunde te Leuven, bijlage XLIX, 1957, p. 1-22

¹⁰¹ Molhuysen, P.C., De Angelen in Nederland, of Aanmerkingen over de Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum, in: Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 1e Reeks, 3, p. 50-72

¹⁰² <https://www.archeologie-apeldoorn.nl/documenten/Nieuwsbrief%20Engelderholt%20201.pdf>

Van Lennep¹⁰³ ging door alle hem bekende bronnen na betreffende de vroeg Middeleeuwse immigratie in westelijk Nederland, dat wil zeggen Zuid-Holland en Utrecht. Hij concludeerde dat er sprake was van immigratie vanuit het gebied tussen de Elbe en de Oder; waar Slavisch/Germaanse stammen woonden die bekend stonden onder de namen Wilten en Warnen. Hij wees op de rivier de Warne en Warnemuiden in het huidige Meckelenburg. Ze zouden vanuit de rivier de Elbe naar de mondingen van de grote rivieren getrokken zijn. Dit moet na de Romeinse tijd zijn geweest, want we vinden deze stamnamen niet op de Peutingerkaart. De door de Wilten veroverde burcht, later genaamd Wiltenburg, zou het latere Utrecht zijn geweest. Hij wees er verder op dat de Angelen uit het nabij het gebied van de Wilten en de Warnen gelegen Holstein kwamen. Ook wijst hij er op dat de Angelen en de Warnen dezelfde wetten hadden. Dat ze met de Angelen en de Friezen deelgenomen hebben aan de invasie van Engeland blijkt volgens hem uit plaatsnamen daar als Wernford, Werncamp etc.

Van de Warnen werd in de 6^{de} eeuw vermeld dat ze een groot gebied in handen hadden, reikende tot de kust met alleen de Rijn tussen hen en de Franken. De enige tekst die de Warnen meer specifiek in Nederland lijkt te plaatsen is van de Byzantijnse Procopius, die in een romantisch verhaal over een verstoten verloofde de Warnen niet ver van de Rijnmond laat verslaan door het leger van een Engelse prins. Uit het verhaal blijkt dat een heerser uit het rivierengebied banden onderhield met zowel de Franken als de Angelsaksen.¹⁰⁴ Russchen¹⁰⁵ echter verwierp de aanwezigheid van de Warnen hier en meende dat Procopius de Rijn met de Elbe heeft verward en dat de Warnen eigenlijk Thüringers waren. Er wordt in de bronnen overigens niet altijd streng onderscheid gemaakt tussen Warnen en Thüringers. Toch lijkt het erop dat de Warnen te lokaliseren waren op de rechteroever van de Rijn, ongeveer ten westen en ten noorden van Nijmegen, en (ook) verslagen werden onder Chlotharius (584-629) waarna ze voorgoed verdwenen uit de geschreven geschiedenis. De kroniek van Fredegar vertelt dat de Warnen rebelleerden tegen de Merovingische Franken en in 595 bloedig neergeslagen werden.¹⁰⁶

Boone¹⁰⁷ stelde dat de Herulen, de Warnen en de Thüringers aan de rand van het Frankische gebied hebben gewoond en dat in elk geval een van deze bevolkingsgroepen in Nederland gevestigd was. In de 4^{de} eeuw werd namelijk herhaaldelijk een afdeling *Herulorum et Batavorum* genoemd, het woongebied van de Herulen zal daarom niet ver af van de Bataven hebben gelegen. De bronnen combinerend kwam Boone¹⁰⁸ tot de conclusie dat de Herulen in de 4^{de} en 5^{de} eeuw mogelijk in het gebied van Rijn, Maas en Schelde hebben gewoond. Niermeyer stelde dat een duidelijke etnische signatuur ontbreekt in het rivierengebied door de vele migraties in het gebied; hieronder waren volgens hem mogelijk ook Warnen en Herulen.¹⁰⁹

Zowel de Herulen als de Warnen kwamen uit het noordoosten. Er lijken twee groepen Herulen te zijn geweest. De westerse groep leefde aan de westkust van Jutland, (Dithmarshen / Noord Friesland) en in 478 misschien in Engeland. Na 478 wordt niets meer van de Westerse Herulen gehoord.¹¹⁰ Noch de Herulen, noch de Warnen, noch de Thüringers hebben volgens Niermeyer in deze streken een herkenbaar spoor achtergelaten.¹¹¹ Al speelden de Herulen, en de Warnen omstreeks 800 geen herkenbare rol meer, toch was er blijkbaar nog iets van stambewustzijn blijven hangen, anders zou men bij het vastleggen van de Germaanse wetten geen verschil hebben gemaakt tussen deze stammen en de Saksen en Friezen. De Herulen, de Warnen en de Thüringers kregen een gezamenlijk recht, afzonderlijk waren ze blijkbaar te onbeduidend om hun eigen recht te krijgen.

De Cock¹¹² kwam tot de overtuiging dat de Warnen in midden Nederland gevestigd waren. De Herulen plaatste hij west ervan in Rijnland en Maasland. Volgens hem is een deel van de Herulen in 287 in de lage landen verschenen, waarna zij samen met de Bataven een Romeins hulpkorps vormden. De Warnen zouden zich pas na 400 in het rivierengebied gevestigd hebben. Op geheel andere gronden kwamen de De Jonge en Marcillaud¹¹³ tot de conclusie dat we de herkomst van de Zuid-Hollandse bevolking in het gebied rond Holstein aan de oevers van de beneden Elbe en de Oder en aan de kust van de Oostzee moeten zoeken.

¹⁰³ Lennep, D.J. van, Over de Slaven, Wilten en Warnen, vroegere bewoners dezer landen, in: Verhandelingen der Tweede klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en schoone Kunsten, 1839, p. 175-192

¹⁰⁴ Blok, D.P., De Franken in Nederland, 2de druk, 1974, p. 26-27

¹⁰⁵ Russchen, A., Enige verbindingslijnen tussen Friesland en Angelsaksisch Engeland, in: Philologia Frisica, 1981, p. 54-64

¹⁰⁶ The Heruls by Troels Brandt, internet version, 15-6-2010

¹⁰⁷ Boone, W.J., De Lage Landen in de Westeuropese politiek omstreeks 500, in: Tijdschrift voor geschiedenis, 64ste jrg, 1951, p. 45-54

¹⁰⁸ idem

¹⁰⁹ Niermeyer, J.F. en Verlinden, C., 'Frankische vestiging en taalgrens', in: Mededelingen uitgegeven door de vereniging voor naamkunde te Leuven, bijlage XLIX, 1957, p. 1-22

¹¹⁰ The Heruls by Troels Brandt, internet version, 15-6-2010

¹¹¹ Niermeyer, J.F., 'Het Midden-Nederlands rivierengebied in de Frankische tijd op grond van de Ewa quae se ad Amorem habet', in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 66e jaargang, 1953, p. 145-169

¹¹² Cock, J.K. de, De koninkrijken der Herulen en Warnen in Nederland, in: Westerheem. XXXIX, 1990, p. 147-151

¹¹³ Jonge, W. de en Marcillaud, J.-L. E., 'Tets meer licht op de vroegste middeleeuwen tussen de mondingen van de Oude Rijn en de Maas', in: Westerheem, L, 2001, p. 50-71

Recent onderzoek suggereert dat de Warnen deel uit maakten van een door de Thüringers geleide federatie en midden 6^{de} eeuw verslagen werden door de Franken. Hun thuisland zou gelegen hebben oost van de rivier de Saale. Het Werinofeld (het veld der Warnen) tussen Halle en Maagdenburg wordt in verband hiermee genoemd.¹¹⁴

Het moet opgemerkt worden dat alle bronnen voor meerdere uitleg vatbaar zijn, en niemand er een sluitend verhaal van kan maken zonder stammen te splitsen en de delen in verschillende richtingen door Europa te laten trekken. Een verwarrende zaak is dat in de bronnen van elke stam die in de buurt van de Noordzeekust verschijnt vermeld wordt dat ze tot de Saksen behoorde. Een teken dat zelfs voor (bijna) tijdgenoten de stammen maar moeilijk uit elkaar te houden waren. Voor de Franken waren alle bewoners noord van de Rijn Saksen en de bewoners van het kustgebied Friezen. Namen die een complexe werkelijkheid maskeren.

6.3 Midden-Nederland op het kruispunt van handelsstromen

Al is er in het midden Nederlandse rivieren gebied na de Romeinse tijd sprake van een sterke afname van de bevolking, stroomopwaarts de Schelde, de Maas en de Rijn was er wel sprake van bewoningscontinuïteit. In het eerste millennium waren er praktisch geen bestrate wegen, het reizen over land, zeker in natte periodes, ging moeizaam en indien mogelijk werden schepen gebruikt. De scheepvaart routes vanuit het stroomgebied van de Schelde, de Maas en de Rijn bestonden al in de Romeinse tijd; resten van rivierschepen die in de 2^{de} eeuw in de Schelde regio waren gemaakt zijn in Utrecht aangetroffen. Uit het feit dat resten hout uit het eerste kwart van de 7^{de} eeuw uit het Rijnland terug gevonden zijn, blijkt dat het transport over de Rijn al vrij spoedig na de Romeinse tijd weer op gang was gekomen.¹¹⁵

Aan het eind van de Romeinse tijd en enige tijd erna, traden er belangrijke veranderingen op in de loop van de Nederlandse rivieren, waardoor nieuwe verbindingen ontstonden voor de internationale handel. Met het ontstaan van de Lek en de Hollandse IJssel ontstond een nieuwe, goed bevaarbare, verbinding tussen de Rijn- en de Maasdelta, dwars door een veengebied dat voordien praktisch onbegaanbaar was. De Linge nam in belang af en de Waal werd gedurende de jaren 220-450 AD de belangrijkste Rijntak. De ontwikkeling van de Waal als handelsroute ging geleidelijk; pas na 800 werd de route over de Waal belangrijker dan over de Neder-Rijn. Na de Romeinse tijd vormden zich diepe getijde geulen in het zuidwesten die met elkaar verbonden raakten met als gevolg dat een noord-zuid route achter de duinen ontstond. De Gelderse IJssel kreeg een verbinding met de Rijn.¹¹⁶ Als gevolg van deze ontwikkelingen verloor de oude Rijnmond aan belang, de toegang ging verzanden en de schippers prefereerden een binnenlandse route boven een meer riskante route buitenom. Al deze veranderingen traden niet gelijktijdig op. Het lijkt erop dat de zuidelijke route binnendoor eerder bestond dan de route via de Gelderse IJssel; de Utrechtse Vecht bleef de hele vroege middeleeuwen de belangrijkste noord zuid route; de route langs de Hollandse kust was door het ontbreken van veilige havens te gevaarlijk.

Het oudste te identificeren handelscircuit dateert uit de 6^{de} eeuw en verbond de twee oevers van de 'Britse Zee', tussen de Loire en de Ierse Zee. In de 7^{de} eeuw kwam daar een verbinding bij tussen de oevers van het Kanaal en de Noordzee, met handel tussen Engeland, de monding van de Seine en de Rijndelta. In deze regio ontstonden twee belangrijke handelscircuits: in het oosten lag een circuit dat het stroomgebied van de Rijn besloeg tot aan Mainz, de Rijn-Maasdelta en East Anglia en de Theems. Het andere, meer westelijke, circuit verbond het bekken van Parijs, de Somme en Noord-Frankrijk met de kusten van West-Engeland. Het waren vooral Angelsaksische en later Friese zeelieden die voor de verbindingen zorgden en de handel gaande hielden. Er zijn duidelijke aanwijzingen voor een zekere wisselwerking tussen de twee netwerken.¹¹⁷

Het centrum van de Maashandel was het noordelijke stuk met toegang tot de delta van de Rijn en de Maas. De vier belangrijke handelsplaatsen aan de Maas: Maastricht, Huy, Namen en Dinant vormden elk een kern waaruit ze gedurende de 6^{de} tot de 10^{de} eeuw konden uitgroeien tot echte steden. Volgens Devrouw¹¹⁸ had de Maas regio een betere uitgangspositie dan de Schelde regio, waar de handel niet op gang kwam voor het eind van de 8^{ste} eeuw. De Schelde regio lag enigszins geïsoleerd van de belangrijke handelsroutes in het noorden en in het zuiden.

In algemene zin was er sprake van een afname van de handel rond de Middellandse zee die begon in de 4^{de} en een dieptepunt bereikte rond 700. Door de komst van de Avaren en de Slaven werden de verbindingen tussen de Baltische regio en de Balkan en Midden Europa afgesneden en begon de regio zich op de Noordzee handel te richten en konden de Friezen hier een sterke positie verwerven. Daarmee verplaatste het economisch zwaartepunt zich naar het noordwesten van Europa. De handel hier richtte zich niet zozeer op luxeproducten maar vooral op gebruiksartikelen zoals voedingsmiddelen, andere basis materialen maar ook op producten van ambachtelijke werkplaatsen.¹¹⁹ In het midden van de 8^{ste} eeuw waren de

¹¹⁴ Hoops, J., *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, 1^{ste} deel, p. 483

<https://archive.org/details/reallexikonderge04hoopuoft/page/482/mode/2up>

¹¹⁵ Jansma, E., Lanen, R.J. van and Pierik, H.J., Travelling through a river delta a landscape-archaeological reconstruction of river development and long-distance connections in the Netherlands during the first millennium AD, in: *Medieval Settlement Research* 32, 2017, p. 35-39

¹¹⁶ Jansma, E., Lanen, R.J. van and Pierik, H.J., Travelling through a river delta a landscape-archaeological reconstruction of river development and long-distance connections in the Netherlands during the first millennium AD, in: *Medieval Settlement Research* 32, 2017, p. 35-39

¹¹⁷ Devrouw, J.-P., *Twixt Meuse and Scheldt. Town and Country in the Medieval Economy of the Southern Netherlands from the 6th to the 12th century*, in: *The Fascinating Faces of Flanders: Through Art and Society*, Lisbon, 1998, p. 48-76

¹¹⁸ idem, p. 48-76

¹¹⁹ idem

Friezen in een strategische positie beland op het kruispunt tussen de verschillende handelsstromen en werd het woord Fries synoniem voor het woord handelaar.¹²⁰

Na een periode van bescheiden groei gedurende de 7^{de} en 8^{ste} eeuw, bereikte de Friese handel een hoogtepunt tegen het eind van de 8^{ste} eeuw en het begin van de 9^{de}. Alhoewel in de vroege fase van de Friese handel deze georganiseerd was vanuit verschillende plaatsen, zoals Walcheren/Domburg en de Friese handelsterpen, concentreerde het zich later in Dorestad, met als hoogtepunt de periode 770 tot 830, de tijd der Karolingers. Friese handelaren fungeerden als belangrijkste exporteur van agrarische (hout, wijn en graan) en nijverheidsproducten uit het Rijnland naar Oost-Engeland en Jutland, maar ook incidenteel naar andere plaatsen.¹²¹ In Dorestad was een belangrijke tol en een munt. Beide leverden de Karolingische machthebbers grote inkomsten op.

Volgens Lebecq¹²² kreeg de Friese handel in Dorestad een opsteker van de integratie in het Frankische rijk, waarbij het kon profiteren van een welvarend en vreedzaam achterland. Hij meende dat men eigenlijk van Frankisch/Friese handel van Dorestad zou moeten spreken. De rol van puur op handel gerichte personen moet volgens hem niet onderschat worden, het zou voor een handelende boer lastig zijn geweest om voor de handel lange tijd zijn boerderij te verlaten. Voor niet aan land gebonden personen was het eenvoudiger om de stap te maken van de oorspronkelijke kleine woonplaats naar een grotere nederzetting als Dorestad, waardoor deze kon groeien.

6.4 Veroveringen van het Midden-Nederlandse rivierengebied

Vanwege het belang van de hierboven geschetste Noordzee handel en de daarmee gerelateerde inkomsten hadden zowel de Franken als de Friezen grote interesse in de Rijn- en Maasdelta. Het rivierengebied werd daarmee betwist gebied en wisselde in de vroege middeleeuwen meerdere keren van machthebber. De eerste schermutselingen vonden plaats in de 6^{de} eeuw en zijn door De Cock¹²³ beschreven. De Oostgotische koning Theodorik (471-526) verenigde de stammen noord van de Rijn, de Herulen, de Warnen en de Thüringers om samen met hem de Frankische expansie tegen te houden. Tevergeefs want tussen 531 en 534 werd het Thuringische rijk veroverd door de Franken. De Friezen zouden al eerder, namelijk tussen 507 en 520, het rijk van de Herulen veroverd hebben. De Warnen werden door de Frankische koning Theudebert (533 - 548) verslagen. Opstanden van de Thüringers (omstreeks 555) en de Warnen (eind 6^{de} eeuw) werden neergeslagen. Hiermee waren alle bufferstaten verdwenen en werd de confrontatie tussen de Franken enerzijds en de Saksen en de Friezen anderzijds onvermijdelijk. De Friezen werden door Chilperic (561 – 584) aangevallen. De Cock merkt nog op dat niet alle bewoners in het gebied van de Herulen en Warnen Herulen en Warnen zijn geweest, alleen de toplaag.

Volgens Blok vond de expansie van de Franken in noordelijke richting plaats op twee manieren: 1) Het langzaam voortdringen van de adel, die betrokken was bij het in cultuur nemen van woeste gronden in het grensgebied. 2) Onder koning Dagobert I (ca. 603-639) werd van uit Nijmegen en de Hetergouw (tussen Maas en Rijn, west van Nijmegen) het hart van het rivierengebied bezet. Met als gevolg dat de Betuwe, Utrecht en waarschijnlijk ook het gebied in Zuid-Holland bezuiden de IJssel al vóór 650 in Frankische handen was.¹²⁴ Dat duurde niet lang, de Friezen onder koning Redbad wisten omstreeks 650 de Franken uit Dorestad en Utrecht te verdrijven en het rivierengebied weer te onderwerpen. Nadat in 687 Pepijn aan de macht was gekomen bij de Franken werden de Friezen aangepakt. Niermeyer¹²⁵ meende dat deze onderworpen werden in de laatste jaren van de 7^{de} eeuw (omstreeks de slag bij Dorestad in 689) of misschien in het begin van de 8^{ste} eeuw.¹²⁶ Waarbij hij veronderstelde dat de veroveringen gepaard gingen met een geleidelijke penetratie stroomafwaarts langs de Maas in de laatste decennia van de 7^{de} en in de loop van de 8^{ste} eeuw.¹²⁷

Uiteindelijk veroverde Pepijn het rijke Midden-Nederlandse rivierengebied met de strategisch gelegen plaatsen Dorestad en Utrecht. In 696 werd de munt van Dorestad weer actief. Pepijn trof een inheemse adel aan die hij aan zich bond met geschenken en verdubbeling van het weergeld; daarnaast zullen ook getrouwen van de koning zich hier gevestigd hebben op land geschonken door Pepijn. Dit om een barrière te vormen tegen de Friezen. Samen vormden zij de *Homines Franci*. De betekenis van de term kan dus vertrouwelingen van de koning of de vrije mannen aanduiden. Ze kregen wettelijk vastgelegde bescherming zoals blijkt uit de *Ewa ad Amorem*.

Gezien het voorkomen van de rechtsregels over het aanvallen van huizen (zie hoofdstuk 5), zijn toen wellicht ook de mondingen van de Gelderse IJssel, de Utrechtse Vecht / Amstel, het IJ en de Maas onder Frankische controle gebracht. Hoek¹²⁸ merkte op dat uit het feit dat eind 7^{de} eeuw in het zuid van de Maasmond gelegen Witla goederen aan een Frankisch klooster geschonken werd, blijkt dat de Maasmond toen in Frankische handen was. Door een combinatie van militair

¹²⁰ Melleno, D., North Sea Networks Trade and Communication from the seventh to the tenth century, in: Comitatus: A journal of medieval and renaissance studies, volume 45, 2014, p. 65-89

¹²¹ Lebecq, S., The Frisian trade in the Dark; Ages a Frisian or a Frankish Frisian trade?, in Rotterdam Papers VII, 1992, p. 7-15

¹²² Idem

¹²³ Cock, J.K. de, De koninkrijken der Herulen en Warnen in Nederland, in Westerheem. XXXIX, 1990, p. 147-151

¹²⁴ Bakker, G., 'De zuidwestelijke grenzen van Friesland tussen 600 en 1150', in: *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 1969, p. 45-57

¹²⁵ Niermeyer, J.F., 'Het Midden-Nederlands rivierengebied in de Frankische tijd op grond van de Ewa quae se ad Amorem habet', in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 66e jaargang, 1953, p. 145-169

¹²⁶ Blok, D.P., De Franken in Nederland, 2de druk, 1974, p. 41-46

¹²⁷ Niermeyer, J.F. en Verlinden, C., 'Frankische vestiging en taalgrens', in: Mededelingen uitgegeven door de vereniging voor naamkunde te Leuven, bijlage XLIX, 1957, p. 1-22

¹²⁸ Hoek, C., De hof te Vlaardingen, Tijdschrift Holland, 5de jrg, no 2, 1973, p. 57-91

machtsvertoon en slimme politiek wist Redbad de Franken uit de kern van zijn machtsgebied weg te houden, waaronder misschien ook Zeeland.¹²⁹ Pas na zijn dood in 719 kon Karel Martel het hele Friese gebied veroveren waarover deze koning had geheerst. Daarmee kwam de hele kuststreek onder zijn gezag.¹³⁰ En waren begin 8^{ste} eeuw alle belangrijke handelsplaatsen in de delta van Rijn, Maas en Schelde: Dorestad, Meinerswijk (in de Overbetuwe), Deventer, Witla, Domburg en Antwerpen, in Frankische handen.

6.5 Frisia Citerior

De vraag is nu: wat was het gebied dat Pepijn veroverde? Het werd in 731 in door een de Anglo-Saxische schrijver Bede geschreven werk *Frisia Citerior* genoemd, dat wil zeggen: het nabij gelegen deel van Frisia. Nabij moeten we in dit verband opvatten als zijnde gelegen nabij de Franken. Er zijn een aantal veronderstellingen gemaakt wat dit Frisia Citerior zou zijn geweest. Muller¹³¹ redeneerde vanuit de latere grenzen van het bisdom Utrecht, maar twijfelde of West-Friesland wel of niet bij Frisia Citerior hoorde. Het op de rechteroever van de Gelderse IJssel gelegen deel van het latere bisdom hoorde er zijns inziens zeker niet bij. Lampen¹³² was specifiek en meende dat het *Frisia Citerior* het latere gouw Teisterbant was en dat het ten zuiden van de Rijn lag. Blok¹³³ zag de Kromme en Oude Rijn als noordgrens en de Waal en Maas als zuidgrens. Het land van Maas en Waal hoorde er volgens hem niet bij. Lebecq¹³⁴ meende dat *Frisia Citerior* bestond uit het latere Zeeland en Teisterbant. Van Vliet¹³⁵ was specifiek en sprak van bewoonde kustgebied bij de monding van de Schelde en de Maas tussen het Zwin in het zuiden en de Frankische gouwen Rien (omgeving Antwerpen), Toxandria en de Betuwe met in het noorden de oude Rijn-limes. Hines en IJssennager¹³⁶ waren vager en beschreven het als zijnde gelegen zuid van de Rijn tot de monding van de Schelde en over de Rijn in Holland. Geen van deze onderzoekers motiveerde hun keuze.

Boeles¹³⁷ maakte een grondige analyse en kwam tot de conclusie dat vroeg in de 7^{de} eeuw Utrecht en Dorestad Frankisch waren. Omstreeks 640/650 werd Dorestad door de Friezen veroverd om vervolgens in 689 terugveroverd te worden door de Franken. Toen Willibrord in 690 in Friesland landde, was Utrecht nog in het bezit van Redbad; daarom kan volgens hem *Frisia Citerior* zich niet verder uitgestrekt hebben dan tot Utrecht dat pas in 694 Frankisch werd.

Halbertsma¹³⁸ was van oordeel dat de grens van Frisia Citerior en de Franken ergens tussen de Brabantse zandgronden en de brakwatergebieden achter de mondingen van Maas en Schelde moet hebben gelegen en dat het latere Teisterbant er niet bijhoorde.

Bakker¹³⁹ nam aan dat voor 650 Zeeland bij Frisia hoorde. Later zou de grens hebben gelopen van af de Schelde langs het huidige Noord-Brabant naar het noorden tot de huidige Nieuwe Maas, vandaar naar het noorden langs de Nieuwe Maas en de IJssel. Het stroomgebied van de Utrechtse Vecht viel er grotendeels buiten, maar Amstelland en Gooiland hoorde er weer wel bij. Na 650 zou het hele Midden-Nederlandse rivierengebied tot de Maas en tot de lijn Arnhem Nijmegen door de Friezen veroverd zijn.

Henderikx¹⁴⁰ zag sterke aanwijzingen dat de zuidgrens van de latere bisdom Utrecht bepaald was door de zuidgrens van de Friese expansie omtrent 650, volgens hem de rivieren de Waal, de Maas en de Oude Maas.

Mostert¹⁴¹ gaf een heel nieuwe interpretatie aan *citerior* en definieerde *Frisia Citerior* als zijnde gelegen aan de Frankische zijde van het Hollands/Utrechtse veengebied. De Langen en Mol¹⁴² reconstrueerden de parochiegrenzen in het voormalige Friesland en kwamen tot de conclusie dat de grens tussen het *Frisia Citerior*, het Friesland aan de zijde van de Franken, achter de waterscheiding in het veengebied moet hebben gelegen en zich beperkte tot het door de Franken gecontroleerde Midden-Nederlandse riviergebied. De kuststrook en ook Zeeland lagen west van de waterscheiding en hoorden niet bij *Frisia Citerior*.

Dat met *Frisia Citerior* het naast het gebied van de Franken gelegen deel van het door de Friezen beheerste gebied werd aangeduid, lijkt wel duidelijk. Dat vóór 650 de Franken in Dorestad de macht hadden, maar tussen 650 en 689 niet blijkt

¹²⁹ Tuuk, L. van der, Hoe Fries was Dorestad?, in: Detector magazine, no 142, 2015, p. 18-21

¹³⁰ Blok, D.P., De Franken in Nederland, 2de druk, 1974, p. 32-38

¹³¹ Muller, S., Geschiedkundige atlas van Nederland, deel I het bisdom Utrecht, 1921, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage, p. 45

¹³² Lampen, W. Sint Willibrord en Brabant I, in Brabants Heem, no 4, 1952, p. 52-56

¹³³ Blok, D.P., Teisterbant, in: Mededelingen der Koninklijke Nederlandse academie van Wetenschappen, afd. literatuur, nieuwe reeks, deel 26, no 12, 1963, p. 455-479

¹³⁴ Lebecq The Frisian trade in the Dark Ages; a Frisian or a Frankish Frisian trade, In: Carmiggelt, A., (ed). Rotterdam Papers VII, 1992, p. 7-15

¹³⁵ Vliet, K. van, In kringen van Kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227, 2002, Universiteit van Amsterdam]. Walburg Pers., p. 71

¹³⁶ Hines J. and IJssennager, N., Frisians – Who, When, Where, Why?, in: Frisians and their North Sea neighbours from fifth century to the Viking age, Hines, J. and IJssennager, N., (editors), 2017, p. 2-24

¹³⁷ Boeles, P.C.J.A., 'De handel van Groter-Friesland met Frankrijk in de Merovingische tijd', in: Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, 8e deel (1954), p. 237-250

¹³⁸ Halbertsma, Frieslands oudheid, p.115.

¹³⁹ Bakker, 'De grenzen', 121-123

¹⁴⁰ Henderikx, P.A., De beneden-delta van Rijn en Maas, 1987, Uitgeverij Veloren, Hilversum, p. 26

¹⁴¹ Mostert, M., The Frisian exception Why are there hardly any traces of written Frisian from the eighth and ninth centuries, in: Journal of Medieval History, 2021, 47:4-5, p. 597-610, DOI: 10.1080/03044181.2021.1980961

¹⁴² Langen, G. de en Mol, J., Koning Redbad en zijn bewegingsruimte, in: De Vrije Fries, 100, 2020, p. 28-41.

duidelijk uit de daar geproduceerde munten. Ook Utrecht is tijdelijk Fries geweest. Verder zijn er eigenlijk geen harde argumenten. Het terug redeneren vanuit de latere grenzen van het bisdom Utrecht, lijkt niet zo zinvol, dan moet voor elk stuk beredeneerd worden of het ertoe behoorde of niet. Aangevuld met andere bronnen kan het wel belangrijke aanwijzingen opleveren. Om uit te gaan van latere gebieden als Zeeland en Teisterbant verplaatst het probleem; immers dan moet bepaald worden wat daarvan de grenzen in die tijd waren. Bovendien is het maar de vraag of er wel een verband mee is. Een waterscheiding als grens is logisch; de gedachte erachter is dat toentertijd het bewoonde gebied uit kleine geïsoleerde stukken bestond. Het komt dan echter aan op een keuze welke waterscheiding een belangrijke grens was en welke niet. Ook dat is niet altijd een eenvoudige keuze. De vraag is ook of het mogelijk is om goed gedefinieerde grenzen te trekken; we hebben al gezien dat het gebied van de Friezen en de Warnen overlapte. Bovendien waren er grote stukken die nog onontgonnen waren en waar nog geen scherpe grenzen bepaald waren. Zo werd de grens tussen Holland en Brabant pas in de 14^{de} eeuw vastgelegd.

Toch valt er wel iets zinnigs te zeggen. De Langen en Mol¹⁴³ constateerden dat Pepijn er helemaal niet op uit was om Frisia te veroveren. Behalve een enkele plek met meer dan gemiddelde activiteit, was dit gebied eigenlijk weinig interessant. Alleen het beheersen van de transportroutes die door Midden-Nederland van en naar de al vroeg opgekomen cultuurgebieden liepen was van belang. We mogen dan ook aannemen dat het oostelijk deel van het Midden-Nederlandse rivierengebied met zijn toegang via de Rijn en de Maas tot respectievelijk Rijnland en het stroomgebied van de Maas al vroeg door de Franken is veroverd en zij hier stevig aan vast gehouden hebben. Het feit dat Nijmegen en het Land van Maas en Waal niet onder het latere bisdom Utrecht vielen, ondersteunt dit. Met het Land van Maas en Waal was voor de Franken de verbinding tussen Maas en Waal verzekerd en daarmee de handelsstromen tussen deze belangrijke territoria. Ook Zeeland bezuiden de Schelde was voor de Franken belangrijk; Domburg was het punt waar de handel uit het achterland de zee opging richting Engeland of Noord-Frankrijk. Dat maakt het waarschijnlijk dat ook Zeeland zuid en west van de Schelde al vroeg in handen van de Franken was. Het is dan ook geen toeval dat beide gebieden buiten het gebied liggen waar het aanvallen van huizen (*huysstotinge*) strafbaar was gesteld.

De handel met de Baltische regio kwam pas later opgang. Op dat moment zal de Frankische interesse in het noordelijk deel van het rivierengebied ontstaan zijn; niet alleen de route Kromme Rijn – Utrechtse Vecht met de knooppunten Dorestad en Utrecht maar ook de verbindingen met de mondingen van de Maas en de Schelde.

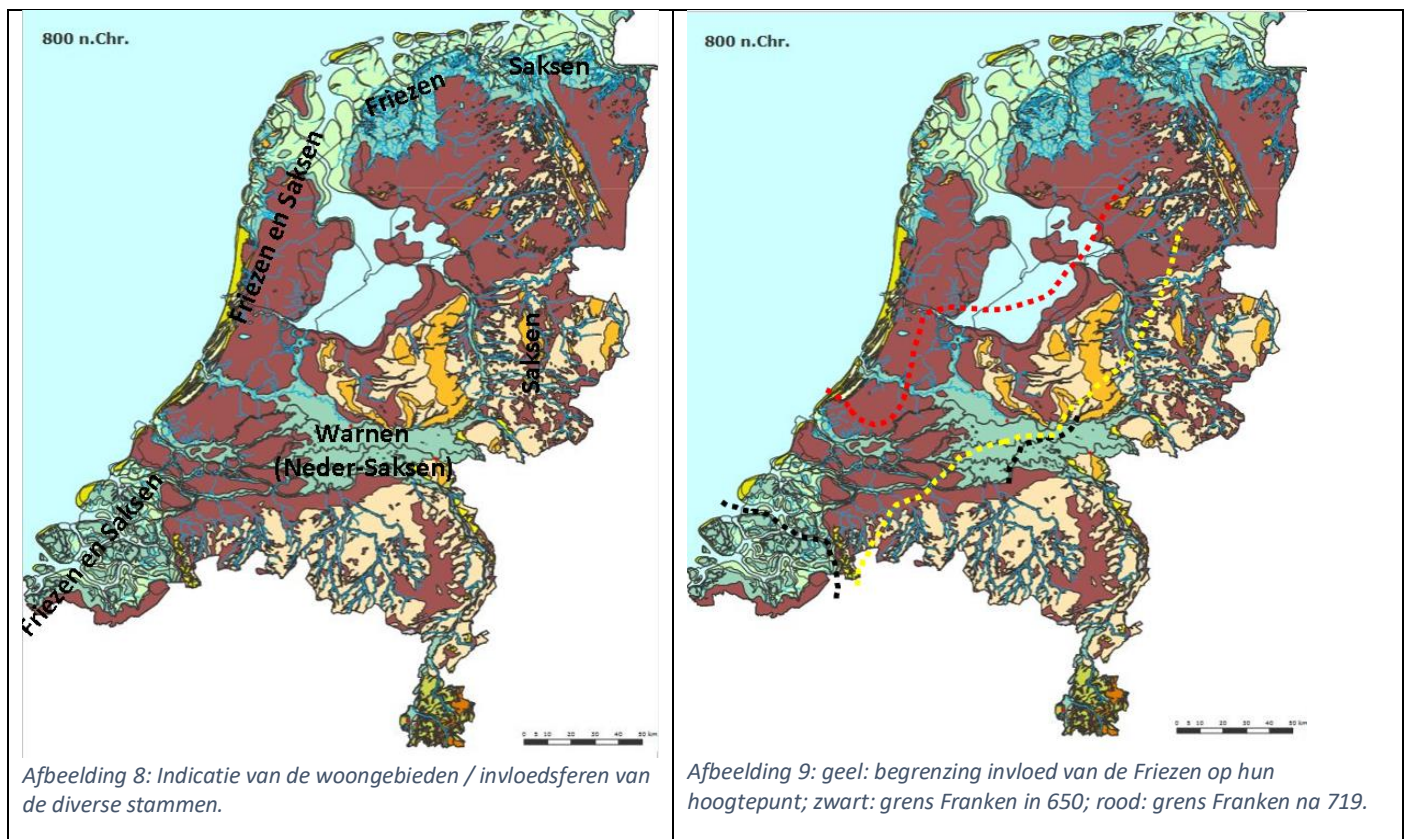
De belangrijkste stukken van de grenzen van Frisia Citerior kunnen op basis van het bovenstaande en het voorkomen van de term *huysstotinge* nu indicatief aangegeven worden (zie afbeelding 9). Dat er stukken onduidelijk blijven is voor de liefhebbers van strakke kaarten teleurstellend, maar verder weinig relevant in de discussie over de opmars van de Franken.

7 Slotconclusie

Het voorkomen van het begrip *wapendrencken* in plaatselijke keuren en costumen geeft de grens aan van de invloed van de Noordzee-Germanen, Friezen en Saksen. Boven het IJ overheerste de Friese invloed en op termijn krijgt het Friese element de overhand op de ook in Nederland neergestreken Noord-Saksen. Beide bevolkingsgroepen werden voortaan met de naam Friezen aangeduid. Ze waren niet de eerste bewoners van het gebied; ze stuiten op een oudere bewoning op de geestgronden en de hoger gelegen estuarium gronden. De hoofdstroom van de Noord-Saksen heeft Nederland links laten liggen en is in Engeland beland. Het deel dat bleef vestigde zich in de 5^{de} / 6^{de} eeuw nabij de mondingen van de grote rivieren en trokken langzaam langs deze rivieren op naar Midden-Nederland. Ook in het Midden-Nederlandse rivierengebied zijn ze op oudere bewoning gestoten. Zoals analyse van het voorkomen van de term *leeds lanc en naghels diep* aantoonde, kwam deze oudere bevolkingsgroep mogelijk uit het gebied tussen Maagdenburg en Dresden, en kunnen we er de naam Warnen aan verbinden. Vermoedelijk zijn zij in de loop van de 4^{de} eeuw hier verschenen en hadden in de 5^{de} eeuw het gebied rond Utrecht bereikt. De Warnen werden in de 6^{de} eeuw verslagen door de Angelen, ongetwijfeld geholpen door de aan hen verwante andere kustbewoners, de Friezen en de Noord-Saksen. Hierdoor konden de Friezen hun invloed ver uitbreiden, zoals we aan de verspreiding van de term *wapendrencken* kunnen zien. De nieuwe kustbewoners, de Friezen en Noord-Saksen hebben blijkbaar de banden aangehouden met hun stamgenoten die thuis gebleven waren of elders terecht waren gekomen. Het culturele netwerk groeide uit tot een internationaal handelsnetwerk met veel kleine nederzettingen waar vanuit lokaal gefabriceerde producten uitgevent werden. De plaatsen die strategisch gelegen waren konden flink uitgroeien: Dorestad, Meinerswijk (in de Overbetuwe), Deventer, Witla en Domburg. De strategische punten waren de punten waar de rivieren en daarmee de handelsroutes zich splitsten, daar waar landroutes water routes kruisten en de mondingen van de grotere rivieren in zee. De bovenstroomse gebieden van de Rijn, de Schelde en de Maas waren al vroeg Frankisch en tot bloei gekomen. Met het oostelijk rivierengebied en Domburg, waren de transport routes van en naar de belangrijke Frankische gebieden van groot belang voor de Franken. Ze zullen in eerste instantie de verbinding tussen de Maasstreek en het REijnland hebben veiliggesteld en vervolgens hun blik hebben geworpen op de verbinding naar zee en als laatste de verbindingen met Noord-Europa die via de Utrechtse Vecht en Gelderse IJssel liepen. Het lijkt erop dat de Oude Rijn en de monding ervan minder belangrijk waren, inmiddels was er immers een goede binnenlandse verbinding tussen de Rijn en de mondingen van de Maas en Schelde ontstaan. Uiteindelijk kregen de Franken vóór 650 vrijwel het hele westelijke

¹⁴³ idem

stroomgebied van de Schelde, Maas en Rijn in hun macht. Dorestad bleef echter een cruciale plek en de Franken hebben niet gerust voor ook dit punt stevig in hun handen was. Noordelijk Nederland bleef een relatief onbelangrijk gebied tot de handel met Scandinavië opkwam. Dat noodzaakte de Franken ook de Kromme Rijn en de Utrechtse Vecht onder hun gezag te brengen. De kuststrook noord van de Maasmonding was voor hen van minder belang en bleef aan de Friezen. Alhoewel de Friezen terugsloegen, is het in 719 gedaan met hun macht in het Midden-Nederlandse rivierengebied. De lange periode van onzekerheid over de macht in het Midden-Nederlandse rivierengebied kan tot gevolg gehad hebben dat plaatselijke potentaten een onafhankelijkheid verwierven, met de daarbij behorende onderlinge conflicten. Nadat de Franken het rivierengebied in hun macht kregen hebben ze aan het bestaande recht rechtsregels toegevoegd om de conflicten in de kiem te smoren. Het gebied dat veroverd werd, werd daarmee herkenbaar aan de rechtsregel over het aanvallen van huizen: de term *huysstotinge*. Het gebied met de nakomelingen van de Noordzee Germanen en de Warnen die veroverd zijn door de Franken eind 7^{de} eeuw, is mogelijk herkenbaar gebleven aan het gebruik van synoniemen voor *huysstotinge* (zie afbeelding 7). DE opmars van de Franken is weergegeven in afbeelding 9.



Bovenstaand kaartje suggereert dat de Friezen en de Franken elk over een aaneengesloten land heersten. In feite was er slechts sprake van de macht over plaatsen die ontgonnen waren. Tussen die gebieden lag grotendeels onontgonnen en meestal onbegaanbaar veen. De getekende grenzen zijn dus in feite fictief en hadden alleen in de bewoonde gebieden enige betekenis.

8 Epiloog

De Franken zijn bekend gebleven door het machtige rijk dat ze creëerden. De naar Engeland getrokken Angelen en Saksen hebben ook duidelijke sporen achtergelaten. De Friezen kregen hun plaats in de geschiedenis door hun rol als handelaren en dankzij hun positie in de periferie van de groeiende machtsstructuren. De Warnen waren de grote verliezers en verdwenen uit de geschiedenis. Alleen in het oudvaderlands recht dat gebruikt werd in Midden-Nederland is iets van hen bewaard gebleven.